

שמחה עמנואל

פסקי ר' מנחם מרקנטי

א. פתיחה

ר' מנחם בן בנימן מהעיר רקנטי באיטליה, שפעל במחצית הראשונה של המאה הי"ד, מפורסם בעיקר בזכות ספריו בקבלה¹; אך הוא כתב גם ספר אחד בהלכה הנקרא 'פסקי הלכות'. הספר נדפס לראשונה במאה השש עשרה ומאז זכה לכמה מהדורות נוספות. חכמים ציטטו ממנו לרוב ואף נכתבו עליו פירושים מקיפים², אך מעט מאוד נכתב על טיבו של הספר ועל מטרתו³. המחבר לא כתב הקדמה לספר, ועל כן איננו יודעים מה היו מטרתיו בכתיבת הספר ואילו עקרונות הנחו אותו בדרכו. האם הספר מכיל 'פסקי הלכות', כפי שנכתב בשער של הדפוס הראשון, או שמא מתאים לו יותר התיאור המפורט יותר, 'שאלות ותשובות ופסקי הלכות', כפי שנכתב בדפוסים מאוחרים שלו? ומדוע סימנים רבים בספר תופסים שתיים או שלוש שורות בלבד וסימנים אחרים משתרעים על פני עמודים שלמים⁴? ומדוע בעניין מסוים בחר המחבר להביא רק את דעתם של בעלי

* מאמר זה נתמך על ידי הקרן הלאומית למדע. רשימת המהדורות של הספרים העיקריים הנזכרים בדבריי מובאת להלן בסוף המאמר.

1 העיר Recanati נמצאת במרכז של איטליה, סמוך לחוף הים האדריאטי. על היישוב היהודי בעיר זו ראו בספרות שהביא בוסי (להלן, הערה 85), עמ' 217, הערה 19. על פועלו של ר' מנחם בקבלה ראו: מ' אידל, ר' מנחם רקנאטי המקובל, ירושלים ותל-אביב תשנ"ח, ושם הפניות למחקרים נוספים; על שנות חייו של ר' מנחם ראו להלן, נספח א; על השפעתו על נוסח התפילה בעירו ראו: B. Richler, *Hebrew Manuscripts in the Biblioteca Palatina in Parma: Catalogue*, Jerusalem 2001, p. 244, no. 996 ("שנהגו לאומרו בריקנטי מימי הר' מנחם זצ"ל").

2 הפירוש הנפוץ הוא 'מעשה בצלאל', פרי עטו של ר' משה בצלאל לוריא. פירוש זה נדפס לראשונה בפיטרקוב תרנ"ד, סביב הפסקים (במהדורה זו של הפסקים, הנפוצה היום בדפוס צילום, חסרים כמה סימנים מאימת הצנזורה). באותן שנים חיבר גם ר' אברהם אהרן יודלוביץ פירוש על הפסקים והוא מצוי בכת"י ניו-יורק, בית המדרש לרבנים Rab. 1134 (משנת תרנ"ג) ו-Rab. 1141. על הרב יודלוביץ ראו: ש' גליק, קונטרס התשובות החדש, א, ירושלים ורמת-גן תשס"ו, עמ' 109, מס' 436.

3 ראו: י' ליפשיץ, 'פסקי הלכות ריקנטי', מוריה, ח, גיליון ו-ז (תשל"ט), עמ' ב-ט; אידל (לעיל, הערה 1), עמ' 79-80; גולדשטיין (להלן, הערה 5). דבריו של אידל מבוססים על דברים שמסר לו פרופ' י"מ תא-שמע.

4 סימנים ל, פא, צ ו-קנו הם דוגמאות לסימנים הקצרים שבספר, ואילו סימנים טז, כד ו-עז הם הסימנים הארוכים ביותר בספר.

התוספות, או של אחד מבעלי התוספות, ובעניין אחר הביא את דעתו של הרי"ף בלבד?

בדברים שלהלן אנסה לחשוף את העומד מאחורי ספר זה. בדבריי אציע רק את המסגרת הכללית שעליה בנוי הספר, אך לא אוכל במסגרת זו לדון בכל פרט מפרטי הספר. מקום רב הותרתי אחריי למי שיבוא להדיר מחדש את הספר, והוא יצטרך לבדוק במתינות סימן אחר סימן ולזהות את כל מרכיביו.

ב. הדפוס מול כתבי היד

ספרו של ר' מנחם מרקנטי (להלן: רמ"מ) תופס במהדורות הדפוס שש מאות ואחד סימנים⁵. הספר מסודר לפי נושאים: תחילה דיני ציצית ותפילין (סי' א-ד), אחריהם הלכות קריאת שמע (סי' ה-יב), תפילה (סי' יג-לה), וכן הלאה. סדר זה נוח מאוד ללומד, אך הוא איננו מקורי. סידור זה של הסימנים הוא מלאכתם של המדפיסים הראשונים (בולוניה רצ"ח), ששינו מדעתם את סדר הסימנים המקורי של הספר. המדפיסים הודיעו על השינוי בדבריהם בראש המפתחות של הספר: "בהעתק אשר לפנינו היו מפוזרים הדינים ומעורבים בין דין לדין ולא על הסדר הזה, שמענו מפי רבים ועמדנו בשמועתנו להדפיסם על סדר, נכחים למבין וישרים למצאי דעת". לעומת זאת, בכל כתבי היד של הספר, שזמנם סמוך מאוד לימי המחבר, סדר הסימנים שונה לגמרי. לצורך הדיון כאן ישמש כתב היד הקדום ביותר של הספר, הוא כת"י וטיקן, Urb. 33⁶. לכתב היד אין קולופון, אך בסופו (דף 117ב) יש שטר מכירה מחודש אב שנת קמ"ח (1388) – דבר המלמד בוודאות כי כתב היד נעתק במאה הארבע עשרה, ועל סמך סימני המים שבכתב היד יש לתארך אותו לאמצע אותה מאה⁷. העתקתו של כתב היד נעשתה אפוא סמוך מאוד לזמנו של המחבר. כל שאר כתבי היד המצויים בידינו תואמים בסדרם לכת"י וטיקן, ואין ביניהם ובינו אלא חילופים קלים שאינם בעלי חשיבות.

5 לפני שנים אחדות נמצאו בכתב יד כמאה סימנים נוספים של הספר, אך כבר הוכח שהם תוספת מאוחרת ואינם מעשה ידיו של רמ"מ. ראו: [י"מ אליצור], 'פסקי ריקאנטי החדשים', ספר זכרון לכבודם ולזכרם של הרב אברהם דב ויספיש ז"ל ורעייתו הצדקת מרת שושנה ז"ל, ירושלים תשנ"ב, אש"ד הנחלים, עמ' טו-סו; י' גולדשטיין, 'פסקי ריקנטי החדשים – האמנם?', המעיין, מג (תשס"ג), חוברת ב, עמ' 62-65.

6 אחרי דף 73 חסר בכתב היד דף אחד, שהכיל מאמצע סי' תיא ועד אמצע סי' תטו. סימנים אלו עוסקים בהלכות עבודה זרה והדף נתלש כנראה מאימת הצנזורה. השלמתי חסרון זה על פי כת"י אוקספורד 777, דפים א68-א69.

7 ראו: B. Richler (ed.), *Hebrew Manuscripts in the Vatican Library: Catalogue*, Vatican 2008, pp. 619-620. אפשר שהקונה של כתב היד, יהודה בן בנימין פינצי, הוא נכדו של רמ"מ; ראו עליו להלן, ליד הערה 83.

כל סימן בכת"י וטיקן פותח במילה 'דין', וזהו למעשה חילוף הנוסח הכולט ביותר שבין הדפוס וכתב היד. מחוץ לעניין טכני זה, כת"י וטיקן איננו מספק תיקוני נוסח רבים לספר הנדפס. כמובן שיש בו מעת לעת נוסחאות משופרות יותר מאשר בספר הנדפס⁸ ולהפך⁹, אך ככלל הנוסח שלו זהה לנוסח הדפוס. גם היקפו של החיבור בכתב היד זהה כמעט לחלוטין לזה שבדפוס, ואין ביניהם אלא שלושה הבדלים פעוטים¹⁰. כתוצאה משינויים אלו יש בכתב היד שש מאות סימנים בדיוק.

ההבדל הגדול שבין הדפוס ובין כתב היד הוא בסדר הסימנים. בדפוס מסודרים כאמור הסימנים על פי נושאים, ואילו בכתב היד הסדר שונה לחלוטין. שני הסימנים הראשונים למשל עוסקים בדינו של מחוייב שבועה; הסימן השלישי עוסק בהלכות בית הכנסת; הרביעי בדינו של מי שמת ויש עליו כתובה ובעל חוב, וכן הלאה וכן הלאה לאורך כל הספר. משום כך ראו המדפיסים צורך לסדר את כל הספר מחדש על פי נושאים. הם היו צריכים להחליט מהו נושאו המדויק של כל סימן וסימן והיכן יש לשבצו מחדש, ובדרך כלל עשו זאת בצורה מושכלת ונכונה. עם זאת כאשר שגו המדפיסים בהבנת הסימן הם שיבצו אותו שלא במקומו ומנעו בכך לחלוטין את האפשרות להבין את תוכנו. כך למשל בסי' רטז בספר הנדפס, בחטיבת הסימנים העוסקת באיסורי מאכלות, אנו מוצאים: "פסק הר' אליעזר ממיץ דגבינת גוי במקום שידוע שאין הגוי מכיר שרי, דהגוי בטעותו ושרי, ואפילו איסורא דרבנן ליכא". דברים אלה סתומים לחלוטין ואי אפשר להביןם, וכבר התקשו המפרשים בהבנתם. אלא שהנוסח 'דגבינת גוי' שעמד לפני המדפיסים משובש היה, ולכן הם טעו ושיבצו את הסימן בהלכות איסורי מאכלות. בכתב היד (סי' תפט) הנוסח הוא "דגניבת

8 בסי' רלד, למשל, הלשון בכתב היד היא "דין דכת' בעל ספר בשר על גבי גחלים דאשה יכולה למול", וכך גם באור זרוע, ח"ב סי' צז, שמשם לקוחים הדברים. ואילו בספר הנדפס, סי' תקצד, הלשון היא: "כתב בעל ספר היראים". בסי' תפב הלשון בכתב היד היא "וי"ל בתחתון חתיכה עצמה נעשת נבילה ונעשה שומן התחתון נבילה. ורבי' אפרים כת' דלא אמרינן חתיכה עצמה נעשת נבילה אלא בבשר בחלב", ואילו בספר הנדפס (סי' קצח) דילג המעתיק מחמת הדומות ונותר משפט משובש: "וי"ל בתחתון חתיכה עצמה נעשת נבילה אלא בבשר בחלב".

9 ראו למשל להלן, הערה 27.

10 (א) סי' תקע בספר הנדפס חסר בכתב היד, אך הוא מצוי בראש כתב היד, דף 16א, בכתיבה אחרת. וראו מה שכתב על כך גולדשטיין (לעיל, הערה 5), עמ' 64-65. (ב) סי' תפה בכתב היד חסר בנדפס. סימן זה קצר ביותר, וזו לשונו: "דין דפסק הר' אליעזר ממיץ דימי לידה שאינה רואה בהן עולין לה לספירת זיבתה, וכן פסק בעל ה"ג וגאונים אחרים, אך ר"ת חולק". (ג) סי' קמט בכתב היד נכפל פעמיים בספר הנדפס, בסי' שיט ובסי' שעח. בדפוסים מאוחרים השמיטו את סי' שיט.

גוי במקום שיודע שאין הגוי מכיר שרי דהוי כטעותו ושרי", ונושא הדיון שונה לגמרי – גניבה מגוי¹¹.

לאמיתו של דבר ניתן לעמוד על טיבו של הספר אך ורק מתוך סדר הסימנים ה'מבולבל' שבכתבי היד. מכתבי היד עולה, שלפני רמ"מ עמדו כחמישה עשר חיבורים והם מהווים את התשתית לרוב רובו של הספר. בדרך כלל – אף שרבים מאוד גם יוצאים מן הכלל – נטל רמ"מ קטע אחר קטע מאחד החיבורים הללו והעתיקו לספרו. הוא העתיק תחילה עשרות קטעים מחיבור אחד, לאחר מכן העתיק קטעים רבים מתוך ספר שני, ולאחר מכן מחיבור שלישי, או שחזר והעתיק שוב קטעים מהחיבור הראשון, וכן הלאה. מלאכתם של המדפיסים, שסידרו את הסימנים מחדש על פי נושאייהם, מנעה עד עתה לגמרי את האפשרות לזהות את מקורותיו של הספר.

עבודתו של רמ"מ איננה אחידה. לעתים העתיק קטעים לפי סדר הופעתם בחיבור שעמד לפניו, אך לעתים העתיק לסירוגין, קטע מפה וקטע משם וחזר חלילה; לפעמים העתיק רמ"מ את הקטע באופן מילולי ולפעמים קיצרו; לפעמים צירף רמ"מ בהמשכו של הסימן דברים נוספים באותו נושא מאחד החיבורים האחרים שעמדו לפניו ולפעמים לא; לפעמים הוסיף בסופו של הקטע גם משהו משלו – הוכחה, קושיה, וכדומה – אך בדרך כלל נמנע מלעשות זאת.

רשימת החיבורים שעליהם מבוסס ספרו של רמ"מ מגוונת מאוד. היא כוללת חיבורים אשכנזיים, צרפתיים, פרובנסאליים וספרדיים. יש בה מונוגרפיות הלכתיות, קבצים של שאלות ותשובות ואפילו חידושים לתלמוד. וזו היא רשימת החיבורים, עם שמות מחבריהם¹²:

1. ספר הפרדס
2. ר' יצחק מוינה, ספר אור זרוע
3. ר' חיים מוינה, סימני אור זרוע
4. ר' מאיר מרוטנבורג, תשובות מהר"ם
5. ר' אליעזר ממיץ, ספר יראים
6. ר' יצחק מקורבייל, ספר מצוות קטן

11 כך אכן מופיע הדבר בספר יראים הקצר, סי' רנה (=יראים השלם, סי' קכד), שממנו נטל רמ"מ הלכה זו. על שימושו של רמ"מ בספר יראים הקצר ראו להלן.

12 לא מניתי כאן חיבורים שזיהיתי רק פיסקה אחת מהם בספרו של רמ"מ: ספר השטרות של ר' יהודה הברצלוני (ראו להלן, הערה 41), פירוש ר' אליעזר ממיץ למסכת נדרים (ראו להלן, הערה 15), תוספות ר' פרץ מקורבייל וספר הדינים שלו (ראו להלן, ליד הערות 55-57).

7. ר' אברהם בן אפרים, קיצור ספר מצוות גדול
8. ר' יצחק מאורביל, ספר המנהל
9. ר' אברהם אב"ד מנרבונה, ספר האשכול
10. תשובות ר' אברהם אב"ד מנרבונה
11. ר' יצחק אלפסי, הלכות הרי"ף
12. תשובות הרי"ף
13. ר' שלמה אדרת, חידושי הרשב"א

שימוש של רמ"מ בחיבורים הללו אינו אחיד. מחיבורים אחדים העתיק רמ"מ מאות קטעים, ומחיבורים אחרים העתיק קטעים ספורים, שאפשר למנותם על אצבעות כף יד אחת. בדברים שלהלן אדון בשימוש של רמ"מ בכל אחד מן החיבורים הללו. אפתח את הדיון בספר יראים, משום שהוא משמש דוגמא טובה למלאכתו של רמ"מ, ולאחר מכן אדון בכל שאר החיבורים לפי סדר הופעתם אצל רמ"מ. כל מראי המקומות שלהלן לספרו של רמ"מ הם על פי סדר הסימנים בכתב היד, שכאמור רק ממנו ניתן לעמוד על טיבו של הספר. לתועלת המעוניינים צירפתי בסוף המאמר לוח מקבילות מכתב היד לספר הנדפס ולהיפך.

ג. ספר יראים

סימנים שצו-תכו בחיבורו של רמ"מ לקוחים ברובם הגדול מספר יראים של ר' אליעזר ממין. אין ספק כי על שולחנו של רמ"מ לא עמד ספר יראים השלם, במתכונת שנדפסה בוילנה תרנ"ב-תרס"ב, אלא ספר יראים הקצר, שנדפס לראשונה בוונציה שכ"ו. מלאכת הקיצור של ספר יראים נעשתה בידי ר' בנימין בן אברהם, אחיו של ר' צדקיה בן אברהם, מחבר ספר שבלי הלקט¹³, ושתי הנוסחאות הללו של הספר שונות זו מזו בסדר המצוות. העתקותיו של רמ"מ תואמות לחלוטין את הסדר של ספר יראים הקצר. עם זאת נמנע רמ"מ מלהעתיק את ההערות וההשגות שר' בנימין שיבץ לעתים בספר יראים הקצר. רמ"מ

13 הקדמתו של ר' בנימין, שבה הוא מסביר מדוע קיצר את הספר, נדפסה רק במהדורה הראשונה של הספר, ונציה שכ"ו. היא הועתקה מחדש אצל א' ילינק, קונטרס תרי"ג, ווינה תרל"ח, עמ' 34 (=הנ"ל, מפתחות לספרות ישראל, ירושלים תשל"ב, עמ' 122). על ספר יראים השלם ועל קיצורו ראו: יראים השלם, הקדמה; א"א אורבך, בעלי התוספות, מהדורה רביעית מורחבת, ירושלים תש"ם, עמ' 162; מ' רייך, 'מבוא ל"יראים השלם"', סיני: ספר יובל, ירושלים תשי"ח, עמ' שע-שעא; שבלי הלקט: החלק השני, מהדורת ש' חסידה, ירושלים תשמ"ח, מבוא, עמ' 40-41, 52; י"מ תא-שמע, 'דברים על הסמ"ג, על קיצור הסמ"ג ועל ספרות הקיצורים', בתוך: קיצור סמ"ג, עמ' 20-21.

התעניין כנראה בדעותיו של ר' אליעזר ממיץ בלבד, ולא היה לו עניין בהשגותיו של ר' בנימין¹⁴.

כדי לעמוד על דרכו של רמ"מ אני מביא כאן את שלד דבריו בעשרה סימנים רצופים, סימנים שצו-תה:

[שצו]. דין שכתב הר' אליעזר ממיץ דאם כתב [...] (יראים הקצר, סי' ט
[=יראים השלם, סי' שסו]).

[שצו]. דין דכתב הר' אליעזר ממיץ דאסור לקרות דבר קדושה בשמיעת קול
שיר שלאשה [...] (יראים הקצר, סי' יב [=יראים השלם, סי' שצב]). והא
דאמ' שיער באשה ערוה [...] כך פי' רבי' טוביה בשם רבי' תם (קיצור
סמ"ג, עמ' 40-41). ושמא [...] וכן משמ' מספר המצות הק' שכתב (סמ"ק,
מצוה פג) [...].

[שצח]. דין דאמ' במדרש [...] מכאן דקדק הר' אליעזר ממיץ חילוק
אצבעות הכהנים בעת שנושאים כפיהן (יראים הקצר, סי' טו [=יראים השלם,
סי' רסט]). וכן כתב רבי' ניסים.

[שצט]. דין דכתבו הגאונים דקלפים שלנו [...] (יראים הקצר, סי' טז
[=יראים השלם, סי' שצט]).

[ת]. דין דפי' הר' אליעזר ממיץ דהא דאמ' גבי טל[י]ת הפוחת לא יפחות מז'
[...] (יראים הקצר, סי' יז [=יראים השלם, סי' תא]). והורו חכמי' דהא
דקפדינן אמניין דחוליות [...] ובטל[י]ת שאולה יש אומ' לברך וי"א שלא
לברך עד שיטול רשות.

[תא]. דין דכתב הר' אליעזר ממיץ דטוב הוא לעשות שני קשרים זה על גב
זה [...] (יראים הקצר, סי' יז [=יראים השלם, סי' תא]).

[תב]. דין דכתב הר' אליעזר ממיץ דירא שמים לא יעשה טלית אלא מצמר
[...] (יראים הקצר, סי' יז [=יראים השלם, סי' תא]). ורוב הגאונים פסקו [...] ומהיה טוב לחוש לדברי הרב ז"ל. ור"ת אומ' [...] מהיה רבי' שלמה ז"ל
וגאונים אחרים מתירים.

14 בס' תכא, למשל, ציטט רמ"מ את דעתו של ר' אליעזר ממיץ, שאסור למצוץ בשר בשבת
משום איסור דש, והתעלם מהשגתו של ר' בנימין שם, שהתיר זאת (ראו יראים הקצר, סי'
קב, מלאכת הדש). בס' תעד הביא רמ"מ את דברי ר' אליעזר ממיץ, שאין עושים פתילות
לשבת מקנבוס, והתעלם מהשגתו של ר' בנימין שהתיר זאת (יראים, שם, מלאכת
המבעיר).

[תג]. דין דכתב הר' אליעזר ממיץ הא דאמ' מל ולא פרע כאילו לא מל [...] (יראים הקצר, סי' יט [=יראים השלם, סי' תב]). וק"ל [...]. וכת' גם כן הרב [...] (יראים, שם). וכן סובר רבי' יחיאל, מיהו הר' פרץ מתיר עד בן ט' שנה (סמ"ק, מצוה קנח). ונ"ל [...]. אך כשהוא מטונף [...] (סמ"ק, שם).

[תד]. דין שטוב הוא להשליך העורלה בחול [...] (יראים, שם).

[תה]. דין דפי' הר' אליעזר ממיץ ורבי' יצחק בן מלכי צדק שמים אחרונים [...] (יראים הקצר, סי' כג [=יראים השלם, סי' תלד]). ומצאתי באגדה [...] וכן דעת הראב"ד [...]. ופי' הראב"ד (חדושי הרשב"א, חולין קה ע"א ד"ה ואחרונים, עמ' תקצט) דדבר מזוהם מיקרי [...]. ומצאתי נמי דצריך ליטול קודם ברכת המזון, וכן מוכח בברכות.

דוגמא זו מלמדת כי רמ"מ נטל קטעים מספר יראים הקצר, לפי סדרם בספר, וקבעם בחיבורו¹⁵. בדרך כלל כתב רמ"מ בראשו של כל סימן כי הוא לקוח מדבריו של ר' אליעזר ממיץ, ורק בראש סי' שצט חסר ציון זה. מי שמחזיק לנגד עיניו את חיבורו המקורי של רמ"מ, כפי שהוא בכתב היד, מבין בעצמו כי סימן זה לקוח כנראה מספר יראים, ככל הסימנים שלפניו ושלאחריו. אך המעין במהדורת הדפוס איננו יכול לדעת זאת.

מקצת הסימנים בדוגמא זו מכילים אך ורק את דבריו של ר' אליעזר ממיץ (סי' שצז, שצט, תא, תד), אך סימנים אחרים מכילים גם ציטוטים מחיבורים אחרים שעמדו לפני רמ"מ (סי' שצז, שצח, ת, תב, תג, תה), ואף את דעותיו האישיות (סי' שצז, תב, תג, תה).

חטיבת הסימנים שהזכרתי, סי' שצז-תכו, מכילה העתקות מחלקו הראשון בלבד של ספר יראים הקצר ועד לאמצע סימן קב של הספר. המשכה הישיר של חטיבה זו מצוי במקום אחר בחיבורו של רמ"מ, בסי' תעא-תצד. חטיבה שנייה זו פותחת בדיוק במקום שבו הסתיימה החטיבה הראשונה – באמצע הלכות שבת. קצת מהלכות שבת בספר יראים הקצר, עד מלאכת מולח, מצוי בסופה של החטיבה הראשונה, בסי' תכ-תכו, והמשכן של הלכות שבת, ממלאכת בונה ואילך, מצוי בתחילתה של החטיבה השנייה, בסי' תעא-תעט¹⁶.

15 פעם אחת הרחיב רמ"מ מעט יותר את יריעת הדיון וציטט גם את מה שכתב ר' אליעזר ממיץ בנושא הנידון בפירושו למסכת נדרים, ראו סי' תצד (וראו להלן, הערה 64). על פירושו של ר' אליעזר ממיץ למסכת נדרים ראו: ש' עמנואל, שברי לוחות: ספרים אבודים של בעלי התוספות, ירושלים תשס"ז, עמ' 295-297.

16 אין כאן מקום לדון בשאלה אילו קטעים ספציפיים מספר יראים בחר רמ"מ לשבץ בספרו. המעין בטבלה המצורפת להלן, נספח ג, יוכל להתרשם בעצמו כי העתקותיו של רמ"מ

בשתי החטיבות הנזכרות השתרבבו גם סימנים אחדים שאינם קשורים כלל בספר יראים: שניים בחטיבה הראשונה (סי' תיב-תיג) ואחד בחטיבה השנייה (סי' תצג). חריגים כאלו אופייניים לחיבורו של רמ"מ, ועוד ניתקל בהמשך דברינו ברבים אחרים דוגמתם. מאידך גיסא, העתקות בודדות נוספות מספר יראים מצויות גם במקומות אחרים בספרו של רמ"מ. לעתים באות העתקות אלו כסניף לדבריהם של מחברים אחרים¹⁷, ולעתים הן עומדות שם בזכות עצמן (סי' קא וסי' קי), אף שמקומן הנכון הוא בוודאי בשתי החטיבות הנזכרות¹⁸. בסך הכל כחמישים סימנים בחיבורו של רמ"מ הם העתקות מתוך ספר היראים וכולם לקוחים מספר יראים הקצר – מלבד סימן אחד (סי' קי), שלא מצאתיו ביראים הקצר (סי' רטו) אלא רק בספר יראים השלם (סי' ז).

כדי לתאר כראוי את אשר אירע להעתקות אלו מבקש אני להציע, שרמ"מ השתמש בכרטיסיות לצורך כתיבת ספרו. הוא הכין לעצמו כרטיסיות ובהן העתקות מספרים שונים – אחד מהם הוא ספר יראים. בשלב מסוים התערבבו להן הכרטיסיות. מחצית החבילה של כרטיסיות ספר יראים נקבעה בסי' שצו-תכו של הספר, מחציתה השנייה נקבעה בסי' תעא-תצד, וכרטיסיות בודדות נוספות התגלגלו למקומות אחרים לגמרי בספר. במקביל נדחפו בטעות כרטיסיות אחדות שבהן העתקות מתוך חיבורים אחרים ונתקבעו בתוך חבילות הכרטיסיות של ספר יראים. תמונה זו של העתקות מסודרות, שהתבלבלו להן, אופיינית היא לספר כולו, והיא תעלה שוב ושוב בדבריי להלן.

ד. תשובות מהר"ם מרוטנבורג

מאה ושמונה הסימנים הראשונים בחיבורו של רמ"מ מבוססים רובם על תשובותיו של ר' מאיר מרוטנבורג. רמ"מ לא העתיק אף לא אחת מן התשובות בצורתה המקורית והמלאה. מקצת התשובות הוא קיצר ועיבד, ומתשובות אחרות הביא רק משפט אחד או שניים. שמו של ר' מאיר מרוטנבורג נזכר במפורש על מקצת התשובות, אך תשובות אחרות הובאו באנונימיות. מקצת מן התשובות האנונימיות הן בוודאי של מהר"ם, ובעלותו עליהן מוכחת מכיוונים

אינן רצופות (ראו במיוחד בסי' תפח-תפט בטבלה, שם דילג רמ"מ על חטיבה ארוכה בספר יראים), ואף אינן מגיעות עד לסופו של ספר יראים.

17 ראו למשל אמצע סי' קנז, שם הובאו דבריו של ר' אליעזר ממיץ בעניין אונאה כסניף לדברי ר' יצחק אור זרוע בתחילת הסימן.

18 חשובה במיוחד היא ההעתיקה מספר יראים בסי' קא, שבסופה כתב רמ"מ: "ובמקצת נוסחאות מספר יריאים כת' כי לבסוף חזר בו". לנושא הדיון שם השווו יראים הקצר, סי' רעח: "ונראה לי דשמיטה דקרא אינו מחילה אלא צוה הקדוש ברוך הוא שישמיט, פי' יניח

שונים. עם זאת לא הצלחתי לזהות כמה וכמה סימנים אנונימיים בחטיבה נכבדה זו, ומסתבר כי חלקם אינו מפרי עטו של מהר"ם.

אחד המאפיינים הבולטים של קבצי התשובות של מהר"ם מרוטנבורג הוא שמעורבות בהם תשובות רבות של חכמים אחרים, מלבד מהר"ם; במקצת הקבצים מעורבות תשובות מעטות של חכמים אחרים, ובקבצים אחרים גדול מספרן של התשובות שאינן של מהר"ם ממספרן של תשובות מהר"ם.¹⁹ גם קובץ התשובות של מהר"ם שעמד לפני רמ"מ הכיל בתוכו תשובות של חכמים אחרים, מלבד מהר"ם, ואציין כאן שתי דוגמאות לדבר.

1. סי' סז-ע (בפסקים שבדפוס התפזרו סימנים אלו לרסיסים: חלקה הראשון של התשובה מצוי שם בסי' תלט, חלקה השני בסי' רנד, חלקה השלישי בסי' תקנ וחלקה האחרון בסי' תקנט). סימנים אלו מכילים את תמציתה של תשובה אחת ארוכה של ר' אליעזר בן נתן, המצויה במלואה בספרו והועתקה גם בכמה קבצים של תשובות מהר"ם מרוטנבורג.²⁰

2. סי' עג-עד. בסימנים אלו תמצת רמ"מ תשובה ארוכה של ר"י הזקן, המצויה בשלמותה בקבצים של תשובות מהר"ם.²¹ בקבצים של תשובות מהר"ם חתום לקראת סוף התשובה 'יצחק בר' שמואל', ולאחר מכן באה שם פסקה נוספת המאששת את מה שנכתב קודם לכן: "על מה שכתבתי שמתנת בריא מטלטלי מפקיעה מהם שעבוד כתובה אל ישיבני אדם [...] ומדאמרי' בפ' נערה שנתפתתה באושא התקינו הנותן כל נכסיו לבנו הוא ואשתו נזונין מהן נ"ל להביא ראייה [...]". פסקה נוספת זו היא ללא ספק מפרי עטו של ר"י הזקן, שכן היא מובאת על שמו גם בספר אור זרוע.²² אך רמ"מ הבין בטעות כי הפסקה האחרונה היא מפרי עטו של מהר"ם מרוטנבורג, שהגיב על דברי ר"י הזקן, ועל כן הביא את הדברים על שמו של מהר"ם: "והר' מאיר הביא ראייה לדבריהם מדאמ' בפרק נערה שנפתתה באושא התקינו [...]".

ולא יתבענו עד שיתן לו מעצמו [...] הילכך הלואה לעולם מוטלת על הלווה שלא יעכב על זה חיובו [...] ואם עשה כן הוה ליה לזה רשע [...] ונראה לי שוב שזה אינו [...].

19 ראו לפי שעה: ש' עמנואל, 'תשובות מהר"ם מרוטנבורג שאינן של מהר"ם', שנתון המשפט העברי, כא (תשנ"ח-תש"ס), עמ' 149-205.

20 ספר ראב"ן, מהדורת ש' אלבק, ורשה תרס"ה, סי' ק; תשובות מהר"ם, דפוס ברלין, עמ' 232-235, סי' רכח; כת"י 'סיני', דף 210ב-211ב, סי' תתקפ-תתקפא (בשתי המקבילות חתום בסוף התשובה: 'אב"ן').

21 תשובות מהר"ם, דפוס ברלין, עמ' 182-184, סי' עב-עג (ושם בהערות ציין המהדיר למקבילות חלקיות נוספות); כת"י 'סיני', דף 212א-213א, אמצע סי' תתקפח-תתקפט.

22 אור זרוע, בבא בתרא, סי' קכה-קכו.

מצויים בידינו קבצים רבים של תשובות מהר"ם מרוטנבורג, חלקם בדפוס וחלקם עדיין בכתבי יד. אף לא אחד מן הקבצים אינו זהה לקובץ שעמד לפני רמ"מ ואף קובץ אינו מכיל את כל תשובות מהר"ם שהביא רמ"מ. עם זאת, הקובץ הקרוב ביותר לקובץ שהיה לפני רמ"מ הוא קובץ התשובות הנקרא 'סיני', שערך ר' אברהם, אחיו של מהר"ם. קובץ זה, המצוי עדיין בכתב יד²³, מכיל אחוזים נכבדים מתשובות מהר"ם שהביא רמ"מ. אך תשובות אחדות של מהר"ם שהביא רמ"מ אינן מצויות בכת"י סיני אלא בקבצים אחרים של תשובות מהר"ם²⁴, ועל כן ברור שאין בידינו קובץ התשובות של מהר"ם שעמד לפני רמ"מ.

תשובות אחדות של מהר"ם שהביא רמ"מ אינן ידועות לי משום מקור אחר. חלקן הביא רמ"מ תוך ציון מפורש שהן של מהר"ם, ועל כן ייחוסן וודאי לחלוטין. דוגמא לדבר יש בדברים שלהלן, שכלל הידוע לי אינם מצויים בקבצי התשובות של מהר"ם²⁵:

דין דפסק הר' מאיר שאם גמר אדם בלבו ליתן צדקה ולא הוציא הדבר בפיו אינו חייב לפרוע, מדאמ' בשבועות פ"ג (שבועות כו ע"ב) גמר בלבו צריך שיוציא בשפתיו, דדוקא בתרומה וקדשים אמרי' שאין צריך להוציא בשפתיו, אבל בדברים אחרים לא (סי' יג).

ודוגמא נוספת:

דין דפסקו הר' אליעזר ממיץ²⁶ והר' מאיר דהא דאמ' עביד אינש דינא לנפשיה (בבא קמא כו ע"ב), לא אמרן אלא בחפץ המבורר שהוא שלראובן ושמעון מחזיק בו, ולא זקף הגזלן על הגזול דמי גז(ו)לנותו דלהוי כמלוה, בההוא עביד ראובן דינא לנפשיה ונכנס לבית שמעון ליטול את שלו. וכן מוכחת כל השמועה. אבל אם שמעון חייב לראובן מנה, ליכא מאן דאמ' דבכי האי גונא עביד דינא לנפשיה, והאומ' כן טועה גמור הוא, דלדבריהם עשו רב נחמן טועה בדבר משנה בההיא דהמקבל, דתנן (בבא מציעא קיג

23 כת"י ברלין, המוזאון היהודי VII. 5.262 (לשעבר: כת"י לונדון, בית הדין ובית המדרש 14). על חשיבותו של קובץ זה ראו לפי שעה: תשובות בעלי התוספות, מבוא, עמ' 13-14; S. Emanuel, 'Unpublished Responsa of R. Meir of Rothenburg as a Source for Jewish History', C. Cluse (ed.), *The Jews of Europe in the Middle Ages (Tenth to Fifteenth Centuries)*, Turnhout 2004, pp. 283-293.

24 ראו להלן במפתח שבנספח ג.

25 יצחק זאב כהנא, שאסף את תורתו של מהר"ם כמעט מכל רחבי ספרות הראשונים (תשובות פסקים ומנהגים, ירושלים תשי"ז-תשכ"ג), לא בדק לצורך מלאכתו את פסקי רקנטי, ועל כן גם אצלו חסרה תשובה זו.

26 ראו יראים הקצר, סי' רעג (=יראים השלם, סי' קלב).

ע"א) המלוה את חבירו לא ימשכנונו אלא בבית דין [ולא יכנס לביתו ליטול משכנונו שנאמר בחוץ תעמוד, ומפרש בגמרא דדוקא שליח ב"ד]²⁷ מנתח נתוחי, אבל בעל חוב אפי' נתוחי לא, ומפ' מתני' הכי, המלוה את חבירו לא ינתחני אלא בבית דין ולא יכנס שליח בית דין לביתו ליטול משכנונו. ואפי' קרא נמי לא קרא, דכת' (דברים כד, יא) בחוץ תעמוד. וגם לא אמ' עבד איניש וכו' אלא בדבר הידוע שזה גזלו (סי' סה).

דברים ברוח זו, של הגבלת הכלל התלמודי 'עבד איניש דינא לנפשיה', חוזרים כמה וכמה פעמים בתשובותיו של מהר"ם. אך הנוסח שהביא רמ"מ שונה במקצת מכל התשובות המצויות בידינו. מסתבר כי התשובה שעמדה לפני רמ"מ היא תשובתו של מהר"ם לחכמי שפיירא, שהזכירה בכמה מתשובותיו האחרות, אך לא הגיעה לידינו. מהאיזכורים אצל מהר"ם עולה כי הניסוח אצל רמ"מ דומה למה שכתב מהר"ם בתשובה ההיא²⁸.

תשובות אחרות הביא רמ"מ באנונימיות, וניתן לשער שהן של מהר"ם הן על סמך הימצאותן בחטיבת הסימנים הזו, שרובה של מהר"ם, והן על סמך הווי החיים האשכנזי העולה מהן. להלן שתי דוגמאות לדבר.

1. בסי' קד הביא רמ"מ תשובה אנונימית העוסקת ב'חזקת היישוב'. עניין זה נהג רק בגרמניה ובצרפת²⁹, וסימן זה מצוי בתוך חטיבת הסימנים המבוססת ברובה על תשובות מהר"ם מרוטנבורג. סביר אפוא להניח, כי גם סימן זה מכיל תמצית של תשובת מהר"ם, שלא נשתמרה באף לא אחת מקבצי התשובות שלו.
2. בסי' טז הביא רמ"מ בקיצור רב הלכה יוצאת דופן, וזו לשונו: "דין שהמקדשים את השם חייבין לברך על קידוש השם הנכבד והנורא כיון דהיא מצוה עשה מדאוריתא דכת' (ויקרא כב, לב) ונקדשתי בתוך בני ישראל".

27 כך בדפוס ראשון (סי' תסד), ונשמט כאן מחמת הדומות.
 28 ראו תשובות מהר"ם, דפוס פראג, סי' תתקנ: "רבותי' שבשפירא פסקו בראובן שהיה חייב לשמעון ולא פרעו שיכול שמעון ליקח ולתפוס בכל מה שימצא משום דעבד איניש דינ' לנפשי'. וכתבתי להם לא תיתלו בוקי סריקי ברב נחמן, דא"כ עשיתם רב נחמן טועה בדבר משנה, אפי' מקרא נמי לא קרא, דתנן בפר' המקבל [...] וקרא נמי כתיב [...] והא דאמרין הכא עבד איניש דינ' לנפשי' אפי' ליכנס לבית חבירו, היינו החפץ שלו המבורר [...].".
 ובלשון דומה בשתי תשובות נוספות: תשובות מהר"ם, דפוס קרימונה, סי' קב; שם, סוף סי' כז (בנדפס שם: "כך כתבתי לחכמי", אך בכת"י אחר הנוסח הוא לנכון: "כתבתי לחכמי שפירא"; ראו ש' עמנואל, 'השלמות לתשובות מהר"ם מרוטנבורג, דפוס קרימונה', ספר הזכרון לפרופ' ישראל תא-שמע [בדפוס], הערה 55).

29 על חזקת היישוב ראו: י"ז כהנא, 'חזקת היישוב והשתלשלותה', מחקרים בספרות התשובות, ירושלים תשל"ג, עמ' 445-453; L. Rabinowitz, *The Herem Hayyishub*, London 1945. הדוגמה היחידה לקיומה של 'חזקת היישוב' באיטליה בימי הביניים, שרבינוביץ (עמ' 66-67) הצליח להביא, היא מתוך הסימן הנ"ל אצל רמ"מ – אך מסתבר הרבה יותר שתשובה זו היא אשכנזית.

הברכה הנזכרת כאן היא מיוחדת במינה. אין לה מקור בספרות חז"ל, היא איננה נזכרת אצל ראשונים אחרים, ואף לא מצאנוה בכתובות של מסעי הצלב, בסיפורים על מעשיהם של יהודים שמסרו נפשם על קידוש השם³⁰. החכם היחיד שהזכיר ברכה כזו הוא חכם אשכנזי, ר' יוסף איש רוסייה (נפטר 1554)³¹, וזו לשונו:

ואם חס ושלום אירע גזירה יאמר וידוי של מהר"ר אשר מק"ק ורנקבורט [...] ואם חס ושלום יתגבר האויב יאמר [...] ברוך אתה ה' אלקינו מלך העולם אשר קדשנו במצותיו וצונו לאהוב את שם הנכבד והנורא, ההיה והיה ועתיד להיות, בכל לבבנו ובכל נפשנו ולקדש שמו ברבים, ברוך אתה ה' מקדש שמך ברבים. שמע ישראל ה' אלקינו ה' אחד. ועם זה, בהיות שהדיבור בפומיה, ימסור נפשו על קדושת שמו יתברך [...] עד כאן לשון האלוף הר"ר יוזלמן³².

סביר להניח כי סימן זה בפסקי רקנטי, המצוי בתוך חטיבת סימנים הלקוחה ברובה מתשובותיו של מהר"ם מרוטנבורג, יצא אף הוא מתחת ידו של מהר"ם. ואכן, בליקוטים המצויים בכתב יד נאמרו הדברים הללו 'בשם ר' מאיר ז"ל', שהוא בוודאי מהר"ם מרוטנבורג³³.

30 ראו: ש' אברמסון, 'נוסח ברכה על "קדושת השם"', תורה שבעל פה: הרצאות בכינוס הארצי הארבעה עשר לתורה שבעל-פה, ירושלים תשל"ב, עמ' קנו-קסד. דבריו של רמ"מ נידונו אצל כמה מן האחרונים, ובראשם ר' ישעיהו הורביץ בספרו שני לוחות הברית; ראו: מ"א בלייך, 'בדין אם יש ברכת המצות להנהיגים על קידוש השם', אור המזרח, לו (תשמ"ח), עמ' 302-311.

31 ראו עליו: ר' יוסף איש רוסייה, כתבים היסטוריים, מהדורת חוה פרנקל-גולדשמידט, ירושלים תשנ"ו, עמ' 53-11.

32 ר' יוסף יוזפא האן נויירלינגן, יוסף אומץ, פרנקפורט ע"נ מאין תרפ"ח, עמ' 101-102, סי' תפג (ושם בראש העניין, עמ' 100, סי' תפב: "את זה העתקתי מכתבת יד האלוף הר"ר יוזלמן רושהיים השתדלן הגדול"). נוסח שונה במקצת מצוי בכת"י פראג, המוזאון היהודי 478, דף 42א, שם מובאים הדברים באנונימיות, בלי להזכיר את ר' יוסף מרוסייה, ור' אשר האנונימי שביוסף אומץ הפך שם בטעות ל'רבינו אשרי', שהוא כנראה הרא"ש. וזה לשון כתב היד: "קידוש השם מאשרי. סדר קידוש (!) השם שקדש ברבים הרב רבינו אשרי ז"ל שבא מק"ק ורנקבורט לטוליטלא ושם קידש השם. אלהי ואלהי אבותי נשמה שנתת בי טהורה ונקייה וזכאה היתה [...] בא"י המחזיר נשמות לפגרים מתים. וכשירצה לקדש יאמר בא"י אמ"ה אקב"ו לאהוב שמו הנכבד והנורא ההיה והיה ועתיד להיות בכל לבבנו ובכל נפשינו ולקדש שמו ברבים, בא"י מקדש שמו ברבים".

33 כת"י בודפשט, האקדמיה למדעים, אוסף קויפמן A 266, עמ' 411: "מצאתי עוד בשם הר' מאיר ז"ל שהמקדשים את השם יתע' חייבים לברך אשר קדשנו במצותיו וצונו לקדש שמו הגדול כי היא מצות עשה שנ' ונקדשתי בתוך בני ישראל, עד כאן מ"ה נ"ע". קודם לכן העתיק הסופר פיסקה אחת מספר התשב"ץ (ר' שמשון בן צדוק, תשב"ץ, למברג 1858, סי' תטו; מהדורת שמ"מ שניאורסון, ירושלים תשס"ה, סי' צח).

ה. אור זרוע וסימני אור זרוע

ספר אור זרוע של ר' יצחק בן משה מוינה הוא אחד מאבני היסוד לחיבורו של רמ"מ. כמאתיים סימנים רצופים בחיבורו של רמ"מ (סי' קיא-שח) לקוחים מספר אור זרוע, אלא שכרגיל השתרבבו לתוכם גם קטעים מספרים אחרים. במקביל לכך, התגלגלו קטעים מספר אור זרוע גם למקומות אחרים בספר.

דיוניו של ר' יצחק אור זרוע הם ארוכים ומקיפים, ועל כן נצרך רמ"מ לקצר מאוד בהעתיקו. לעתים הוא העתיק פסקה קצרה מן האור זרוע בלשונה ולעתים תמצת בלשונו את הדיון הארוך של האור זרוע. שימוש של רמ"מ בספר אור זרוע איננו שיטתי. כך למשל הוא העתיק עשרות פסקאות מאור זרוע למסכתות בבא קמא ובבא מציעא, אך אף לא פסקה אחת מאור זרוע למסכת בבא בתרא. ואולי חסרה הייתה מסכת זו בטופס שעמד לפניו.

ספר אור זרוע שבידינו פגום בכמה מקומות וחסרות בו פסקאות לא מעטות.³⁴ בחיבורו של רמ"מ נשתמרו לנו שלושה קטעים החסרים לפנינו באור זרוע. קטע אחד (סי' רטו) לקוח מספר אור זרוע למסכת ביצה ושני האחרים (סי' רפב-רפג) – ממסכת מועד קטן.³⁵ מסתבר שרמ"מ קיצר כדרכו את דברי ר' יצחק אור זרוע, ועל כן אין לנו במקומות אלה את הנוסח המלא של ספר אור זרוע.³⁶ רמ"מ לא הסתפק בקטעים הרבים שהעתיק מספר אור זרוע ושיבץ בחיבורו עוד עשרות קטעים מסימני אור זרוע, הקיצור שערך ר' חיים אור זרוע לספרו של אביו. לשונו של ר' חיים אור זרוע היא קצרה וחתוכה, ועל כן יכול היה רמ"מ להעתיק את דבריו כמעט כמות שהם, ולא היה עליו לקצרם כפי שעשה בהעתיקו מספר אור זרוע. כארבעים קטעים מסימני אור זרוע הביא רמ"מ בסימנים תכז-תע של חיבורו, וקטעים בודדים נוספים העתיק בסי' תקמב-תקמד

34 ראו לפי שעה במאמרי 'The Manuscripts of Rabbi Isaac ben Moses of Vienna's Or Zarua', http://www.misrachi.at/judentum/geschichte_handschriften_1.php.

35 על החסרון באור זרוע ראו הערת המדפיס באור זרוע, ב, סוף סי' שסו: "כאן חסר בהקלף כ"י איזה עלים". בכתב היד ממנו נדפס הספר (אמסטרדם, ספריית רוזנטליאנה 3 Ros.) השאיר הסופר רווח של כמעט עמודה במקום זה, עובדה המלמדת שהדברים היו חסרים כבר בטופס שעמד לפניו.

36 שלושת הקטעים מצויים בקצרה בסימני אור זרוע, אך רמ"מ הביא את הדברים ביתר הרחבה; ראו סימני אור זרוע, מסכת ביצה, עמ' פה, סי' קסד (=מרדכי השלם על מסכת ביצה, מהדורת י' הורוביץ וי' קלינמן, ירושלים תשמ"ג, עמ' קסג); שם, מסכת מועד קטן, עמ' צה, סי' פז, ועמ' צו-צז, סי' קז. לסי' רפב-רפג יש בידינו מקבילה חלקית נוספת, בקטעים מספר אור זרוע שהועתקו בקובץ תשובות מהר"ם שבכת"י מוסקבה 155, דף 212ב. והשוו גם דרכי משה הארוך, יו"ד, סי' שלט, סעיף יט.

(הלכות שמחות) ובסי' תקעו-תקעז (מסכת בבא קמא)³⁷. הן הקטעים מספר אור זרוע עצמו והן הקטעים מסימני אור זרוע מובאים תחת הכותרת "כתב ריא"ז"³⁸ או בניסוח דומה, ורמ"מ לא טרח לציין היכן הוא מעתיק מספר אור זרוע והיכן הוא מעתיק מסימני אור זרוע.

מדוע העתיק רמ"מ לעתים מתוך סימני אור זרוע ולעתים מתוך ספר אור זרוע? מדוע לא בחר רמ"מ באחד משני החיבורים הללו והעתיק ממנו באופן שיטתי, ותחת זאת העתיק לפעמים מחיבור אחד ולעתים ממשנהו? אין בידי מענה של ממש לשאלה זו. אוכל רק לציין, כי חלק לא מבוטל מהעתיקותיו של רמ"מ מסימני אור זרוע הן ממסכת בבא בתרא (פסקי רקנטי, סי' תמח-תנה, תס, תסג-תע)³⁹. כזכור, מסכת זו הייתה חסרה ככל הנראה בטופס של ספר אור זרוע שעמד לפני רמ"מ והוא לא העתיק ממנה דבר, ועל כן ניסה רמ"מ להשלים את החסר מתוך סימני אור זרוע. עם זאת מרבית הקטעים שהעתיק רמ"מ מסימני אור זרוע היו לפניו גם בספר אור זרוע עצמו, ואינני יודע מדוע הוא גיוון את העתיקותיו והביא פעם מחיבור זה ופעם ממשנהו.

ו. ספר הפרדס

ארבעה סימנים בלבד בחיבורו של רמ"מ לקוחים מספר הפרדס, והם מצויים בסי' שט-שיג⁴⁰, להוציא סי' שי, הלקוח מחיבור אחר והובא כאן כנספח לסי' שט, העוסק בנושא דומה. רמ"מ לא הזכיר כלל את שמו של ספר הפרדס, וכל העתיקותיו ממנו הן אנונימיות.

37 על סדר העתיקותיו של רמ"מ מסימני אור זרוע ראו להלן, ליד הערה 72.
38 ראשי תיבות אלו משמשים גם לחכם האיטלקי ר' ישעיה בן אליה מטרנאני, וספר ההלכות שלו מובא כך תדיר בספר שלטי הגבורים על הרי"ף. אך רמ"מ לא השתמש כלל בספרו של ר' ישעיה, וראשי התיבות הללו משמשים אצלו תמיד לר' יצחק אור זרוע. וכבר טעו רבים בהבנת דברי רמ"מ.
39 הסימנים שבינתיים מכילים העתיקות מסימני אור זרוע למסכת סנהדרין (סי' תנו-תנט) ולמסכת עבודה זרה (סי' תסא-תסב). דוגמא זו, כמו רבות אחרות, מלמדת שוב כי הדרך הנוחה ביותר לתאר את עבודתו של רמ"מ היא באמצעות כרטיסיות (ראו בדבריי לעיל על ההעתיקות מספר יראים, ולהלן בסיכום). רמ"מ העתיק לעצמו על גבי כרטיסיות קטעים קטעים מחיבורים שונים, אך בשלב מסוים התערבבו הכרטיסיות וסידרן המקורי השתבש.
40 סי' שיג שימר על נוסח מלא יותר מזה שבספר הפרדס הנדפס: "ורב אחא בר יעקב עבד עובדא בכח כוחו ואסר, משמע מהכא אע"ג דאזיל לאיבוד אסור". המלים המודגשות חסרות בספר הפרדס, עמ' נט.

ז. הלכות הרי"ף ותשובות הרי"ף

ספר ההלכות של הרי"ף נזכר הרבה בחיבורו של רמ"מ, אך מרבית האיזכורים הם מכלי שני, מתוך כתביהם של מחברים אחרים שציטטו את הרי"ף. יוצאים מן הכלל הם הציטוטים שבסימנים שטז-שכא. סימנים אלו הם העתקות ישירות מתוך ספר ההלכות של הרי"ף למסכת כתובות, והם מופיעים אצל רמ"מ על פי סדרם בהלכות הרי"ף. אין בידי הסבר מדוע בחר רמ"מ להביא דווקא קטעים אלו מתוך ספרו הגדול של הרי"ף.

מקיף הרבה יותר הוא שימושו של רמ"מ בקובץ תשובות הרי"ף. כששים סימנים רצופים בספרו של רמ"מ (אמצע סי' שלז-שצה) הם קיצורים ועיבודים של תשובות רי"ף, אלא שכרגיל השתרבו ביניהם סימנים אחדים שאינם קשורים לרי"ף. על חטיבה גדולה זו יש להוסיף עוד שתי חטיבות קטנות נוספות, האחת בסי' תקמט-תקנג והשנייה בסי' תקנט-תקעד⁴¹.

בעלותו של הרי"ף על חלק ניכר מן הסימנים שמנתי מתועדת במפורש בספר, שכן רמ"מ כתב עליהם במפורש 'השיב רב אלפס' או לשון דומה. עם זאת בסימנים לא מועטים לא נזכר שמו של הרי"ף ואף קשה להכיר בהם כי הם לקוחים מתשובה. אביא לדוגמא שני סימנים רצופים בחיבורו של רמ"מ:

דין דהא דאמ' הודאה בפני עדים וצריך לומר כתובו, אין צריך לומר אתם עידי, ואם אמ' אתם עידי לבד אין רשאי לכתוב שטר עד שיאמ' כתובו (סי' שפח).

דין דהא דאמ' כתב לו על הנייר או על החרס שדי מכורה לך וכו' אין צריך עם דבר זה אתם עדיי, דלא איברו שהדי אלא לשקרי (סי' שפט).

שני הסימנים הללו הם תמצית של שתי תשובות רצופות של הרי"ף, סי' קצד-קצה בדפוס ליוורנו. אילולי היו סימנים אלו בתוך חטיבת התשובות

41 הסימנים שבין שתי החטיבות הקטנות, סי' תקנד-תקנח, מכילים העתקות מספר האשכול, ראו על כך להלן. בסמוך לחטיבה האחרונה העתיק רמ"מ פיסקה אחת מספר השטרות של ר' יהודה הברצלוני (אמצע סי' תקעו; ראו ספר השטרות להרב הנשיא רבינו יהודה בר' ברזילי הברצלוני ז"ל, מהדורת שז"ח הלבשרטס, ברלין תרנ"ט, עמ' 43, שטר כג). ייתכן שרמ"מ החזיק בכתב יד של תשובות הרי"ף שהכיל גם את ספר השטרות של ר' יהודה הברצלוני. כתב יד שכזה מצוי גם בידינו, אך הוא מכיל רק את 19 השטרות הראשונים של הספר ואין בו את השטר שהעתיק רמ"מ (כת"י לונדון, הספרייה הבריטית 565; לתיאורו ראו: תשובות הגאונים ולקוטי ספר הדין להרב ר' יהודה ברצלוני ז"ל, מהדורת ש' אסף, ירושלים תרפ"ז, עמ' י-יא. רמ"מ הזכיר את ר' יהודה הברצלוני פעם אחת נוספת, בסי' לח, אך שם הציטוט הוא מכלי שני, מתשובתו של ר' אברהם אב"ד מנרבונה [ספרן של ראשונים, סי' כ]).

המבוססת על תשובות הרי"ף, קשה היה עד מאוד לזהות את מקורן. מי שמעיין במהדורה הנדפסת של פסקי רמב"ם, שבה מסודרים הסימנים על פי נושאים, לא יוכל להכיר בשום אופן כי שני הסימנים הללו, ורבים אחרים כדוגמתם, מבוססים על דברי הרי"ף בתשובותיו.

מצויים בידינו קבצים אחדים של תשובות הרי"ף, מהם שנדפסו ומהם הטמונים עדיין בכתבי יד. החלק המכריע של תשובות הרי"ף שהביא רמ"מ מצוי לפנינו בקובץ תשובות אחד – זה שנדפס בליוורנו. יש אפילו רמז לכך שרמ"מ השתמש בקובץ זה דווקא, שכן במקום אחד הוא הביא שתי תשובות של הרי"ף בזו הלשון: "ובתשובות הגאונים מצאתי ואני סבור שהיא תשובת רב אלפס [...] ובתשובה הסמוכה לזאת השיב [...]".⁴² שתי תשובות אלו אכן מצויות ברצף בקובץ תשובות הרי"ף דפוס ליוורנו (סי' מט-נ). עם זאת שתי תשובות אלו מצויות ברצף גם בקובץ אחר של תשובות הרי"ף, שנדפס בתשובות הגאונים הרכבי,⁴³ ואולי גם בקבצים אחרים של תשובות הרי"ף הטמונים בכתבי יד וטרם נדפסו. הקבצים השונים של תשובות הרי"ף טרם נחקרו כראוי, ועל כן אין בידי לפי שעה לקבוע בוודאות איזה מן הקבצים עמד לפני רמ"מ.

ח. ספר האשכול ותשובות ר' אברהם אב"ד מנרבונה

שני חיבורים של ר' אברהם אב"ד מנרבונה עמדו לפני רמ"מ: ספר האשכול וקובץ של תשובותיו. ההעתקות מספר האשכול מועטות הן, ומרוכזות בסי' תקנד-תקנח (חוץ מסי' תקנו, שאיננו קשור בספר האשכול).⁴⁴ ההעתקות מתשובות ר' אברהם אב"ד מרובות קצת יותר והן מרוכזות מאמצע סי' שכב-שלז. מרבית הסימנים הללו הם בוודאי של ר' אברהם, אם משום ששמו רשום עליהם במפורש ואם משום שיש להם מקבילות אחרות על שמו של ר' אברהם. אך בסי' של-שלג לא נתקיים אף לא אחד מהתנאים הללו, ואינני יכול לקבוע בוודאות שגם הם מפרי עטו של ר' אברהם. תשובות בודדות נוספות של ר' אברהם הובאו כסניף לקטעים שהעתיק רמ"מ מחיבורים אחרים (סי' לח, לט, נז, קנ).

42 סי' עד. דברים אלו מובאים שם כסניף לתשובת מהר"ם מרוטנבורג.

43 א"א הרכבי, זכרון לראשונים וגם לאחרונים, חלק ראשון: זכרון לראשונים, מחברת רביעית: זכרון כמה גאונים וביחוד רב שרירא ורב האי בנן והרב ר' יצחק אלפאסי, ברלין תרמ"ז, עמ' 61, סי' קכא-קכג (ובתרגום לעברית: שם, עמ' 290).

44 ציטוטים בודדים נוספים מהספר הביא רמ"מ כסניף לדברים שהעתיק מחיבורים אחרים, ראו סי' טו, רעא, רעו.

רמ"מ כתב במפורש על מקצת הסימנים שהם מפרי עטו של ר' אברהם, אך סימנים אחרים הובאו באנונימיות (סי' שכג, שכה-שכט, שלו). מי שמעיין בחיבורו המקורי של רמ"מ כפי שהוא בכתב היד, עשוי למצוא בכוחות עצמו כי התשובות האנונימיות הללו הן של ר' אברהם אב"ד, על סמך התשובות שלפניהן ושל אחריהן המיוחסות במפורש לר' אברהם אב"ד. אך המעיין במהדורת הדפוס איננו יכול לדעת זאת, ובפרט כאשר הנתונים המצויים בתשובות האנונימיות הללו מרמזים לכאורה על מחבר אחר לגמרי. כזו היא למשל הפיסקה האנונימית שבסי' שכט: "דין דכת' ר"ח ורב אלפס כי משכונה היא אפותיקי סתם [...] ונוהגים בברצילונה דאע"פ שהמלוה מוחזק במשכון היכא דידוע למלוה שיש מעו' ללוה יכול לכוף אותו לפדות משכוננו" – היאך אמור הלומד לנחש כי פיסקה זו איננה פרי עטו של חכם מברצלונה אלא לקוחה מתשובה של ר' אברהם אב"ד, איש נרבוניה? כמוה גם הפיסקה שבסי' שלו, המכילה קטע קצר מדבריו של ר' יוסף אבן מיגאש בחידושיו לשבועות. רק מקומה של הפיסקה מלמד כי אין כאן העתקה ישירה מספרו של ר' יוסף אבן מיגאש אלא העתקה משנית, מתוך תשובתו של ר' אברהם אב"ד.⁴⁵

מצויים בידינו בדפוס ובכתבי יד כמה קבצים של תשובות ר' אברהם אב"ד, וניתן לזהות איזה מהם עמד לפני רמ"מ. אפתח תחילה בקבצים שבוודאי לא עמדו לפניו: האחד הוא קובץ התשובות שהדפיס הרב קאפח מכתב יד שברשותו והשני הוא קובץ התשובות שבכתב יד מוסקבה 566.⁴⁶ בשני הקבצים יש מאות תשובות של ר' אברהם, אך דומני שאף לא אחת מהן הובאה אצל רמ"מ. לעומת זאת כל התשובות שהביא רמ"מ באות בשני קבצים אחרים של תשובות ר' אברהם: הקובץ שבכת"י פרמה, פירו 65 והקובץ שבכת"י לונדון, הספרייה הבריטית 572.⁴⁷ שני הקבצים הללו קשורים זה לזה ומוצאם מקובץ אחד. הרחבתי על כך את הדיבור במקום אחר ואני מקווה שהדברים יתפרסמו בקרוב.

45 ראו ספרן של ראשונים, סי' ה, סי' י וסי' כח.

46 הקובץ הראשון נדפס בתשובות הראב"י אב"ד, מהדורת י' קאפח, ירושלים תשכ"ב, סי' א-ק; ראו עליו שם במבוא, עמ' ה-ו. על הקובץ השני ועל זיקתו לקובץ הראשון ראו: ש' עמנואל, 'כתב יד מוסקבה 566 – תיאור ראשוני', קרית ספר, סג (תשנ"ו), עמ' 301-305; תשובות הגאונים החדשות, מהדורת ש' עמנואל, ירושלים תשנ"ה, מבוא, עמ' יד-טז; א' טל, 'לשאלת הכפילויות בתשובות ראב"י אב"ד לר' משולם מלוגיל שבכתב יד מוסקבה 566', סידרא, כ (תשס"ה), עמ' 119-155.

47 הקובץ הראשון נדפס בידי ש' אסף, ספרן של ראשונים. הקובץ השני נדפס בידי א' סופר, תשובות חכמי פרובינציא.

ט. ספר מצוות קטן וקיצור ספר מצוות גדול

בסוף המאה השלוש עשרה נתחברו בצרפת שני קיצורים לספר מצוות גדול של ר' משה מקוצי. המפורסם שבהם הוא ספר מצוות קטן של ר' יצחק מקורבייל⁴⁸, והשני, קיצור ספר מצוות גדול של ר' אברהם בר אפרים, ידוע הרבה פחות ונדפס רק לפני שנים בודדות. רמ"מ העתיק קטעים משני החיבורים הללו ולעתים גם שיבצם יחד.

החטיבה הבולטת ביותר המועתקת מחיבורו של ר' אברהם בר אפרים מצויה בסימנים תצה-תקכט⁴⁹. סימנים אלו מכילים לקט מקרי של קטעים מקיצור סמ"ג, בדרך כלל לפי סדר הופעתם בספר. שמו של ר' אברהם נזכר בחטיבה זו במפורש רק פעמיים⁵⁰, וכל שאר הסימנים מובאים באנונימיות. הבסיס לחטיבת סימנים זו הוא כאמור קיצור סמ"ג, אך לעתים ניסח רמ"מ את הדברים ביתר הרחבה על סמך מקבילות שמצא בספרים אחרים שעמדו לפניו. כך למשל נהג רמ"מ כבר בסימן הראשון בחטיבה זו, המבוסס בעיקרו על קיצור סמ"ג, אך ניסוחם של הדברים מושפע גם מהגהות ר' פרץ לסמ"ק, כפי שתוכיח ההשוואה שלהלן:

דין שמי שאינו	ואותם הקדושים ששחטו עצמם	ואותם	קדושים
סומך על עצמו	הם וזרעם שהיו יראים לבא	ששחטו	עצמם
לעמוד בניסיון	לידי ניסיון [...] כולם יש להם	שלא סמך דעתם	
הגוים והורג עצמו	חלק לעולם הבא כמו ששנינו	לעמוד בניסיון	
נקרא קדוש כשאר	בסיפרי אך את דמכם	קדושים גמורים	
מקדשי השם וראיה	לנפשותיכם אדרוש יכול	הם וראי' משאול	
ממעשה שאול	כמעשה שאול ת"ל אך. ועוד	(הגהות ר' פרץ	
ובפ' הניזקין	מצינו פר' הניזקין ארבע מאות	לסמ"ק, מצוה ג).	
במעשה דד' מאות	ילדים שנשבו והטילו עצמם		
ילדים (פסקי רקנטי,	לים שלא יהיו שם שמים מחולל		
סי' תצה).	על ידם, יצתה בת קול ואמרה		
	כולכם מזומנים לחיי העולם		
	הבא (קיצור סמ"ג, עמ' 32).		

48 ראו עליו: אורבך (לעיל, הערה 13), עמ' 571-574; עמנואל, שברי לוחות (לעיל, הערה 15), עמ' 198-199.

49 קטע אחד נוסף מספרו של ר' אברהם מצוי במקום אחר בחיבורו של רמ"מ, בסי' שנו.

50 סי' תק וסי' תקד. למרבה הפלא, הציטוט שבסי' תקד אינו נמצא לפנינו בקיצור סמ"ג, ראו שם עמ' 57 (ושלא כדברי זק"ש [להלן, הערה 53], עמ' 5).

בסימן תצט נטל רמ"מ משפט אחד בלבד מקיצור סמ"ג: "דין דכתב רבי" יהודה שצריך לזהר להתפלל ביום הכיפורי מוסף קודם שיגיע שעת המנחה, והוסיף עליו עוד אריכות דברים בנושא זה מתוך סמ"ק ומתוך הגהות ר' פרץ לסמ"ק⁵¹. הדברים שבסימן תקיח לקוחים מילה במילה מקיצור סמ"ג, אך רמ"מ הרחיב מעט יותר בסיפור המעשה על פי המקבילה המפורטת יותר שמצא בספר אור זרוע⁵².

נוסף לחטיבת סימנים רצופה זו ציטט רמ"מ כמה פעמים את חיבורו של ר' אברהם כסניף לדברים שנטל מחיבורים אחרים. לעתים הביא רמ"מ את הדברים בשם אומרם⁵³ ולעתים באנונימיות⁵⁴.

כמה סימנים נוספים בפסקי רקנטי מבוססים על ספר מצוות קטן. בחלקם נזכר במפורש שם הספר, "בספר המצוות הקצר", או שמו של ר' פרץ מקורביל, שהגותו על הספר הן חלק בלתי נפרד ממנו⁵⁵, אך במקומות אחרים ציטט רמ"מ מהספר בלי לנקוב בשמו. בנוסף לזה שיבץ רמ"מ בספרו קטעים מחיבורים אחרים של ר' פרץ. במקום אחד הוא הזכיר את תוספותיו של ר' פרץ למסכת ברכות (סי' רעג), ובמקום אחר אפשר להוכיח כי רמ"מ העתיק קטע מתוספותיו של ר' פרץ למסכת גיטין בלי להזכיר את שמו⁵⁶.

במקום נוסף העתיק רמ"מ באנונימיות קטע מספר הדינים של ר' פרץ, חיבור שרק מחציתו בידנו בכתב יד ומחציתו השנייה אבדה לפני שנים לא רבות.

51 ראו קיצור סמ"ג, עמ' 44; סמ"ק, מצוה יא.

52 ראו קיצור סמ"ג, עמ' 103; אור זרוע, ח"א, הלכות צדקה, סי' כ. אינני יודע מה פשר הכותרת שבראש הסימן אצל רמ"מ: "דין דכתב רבי" אב"י העזריי.

53 ראו סי' יז, עו, רכז, רכח, תטז, תיח, תכב, תמח. ציטוטים אלו הספיקו לשניאור זק"ש, ראשון החוקרים של קיצור סמ"ג, כדי לעמוד על שימוש של רמ"מ בספרו של ר' אברהם. ראו בקטלוג הארוך שלו לכתבי היד של אוסף גינצבורג (חסר מקום דפוס ושנת דפוס; בלי שער, ולא נשלם בדפוס), עמ' 5-6. זק"ש מצא עוד שגם האיזכורים של ר' טוביה אצל רמ"מ לקוחים מספרו של ר' אברהם, והדין עמו. עם זאת, זק"ש הרחיק לכת עוד יותר וטען, שכל האיזכורים של ר' טוביה בחיבורו של רמ"מ לקוחים מספרו של ר' אברהם, וכשמצא אצל רמ"מ איזכורים נוספים של ר' טוביה שאינם בקיצור סמ"ג הסיק, כי רמ"מ טעה בהביאו את הדברים על שמו של ר' טוביה. אך לאמיתו של דבר, מקצת הציטוטים שהביא רמ"מ בשם ר' טוביה לקוחים מחיבורים אחרים, שניתן לזהותם: סי' לט לקוח מתוספות ר' פרץ (ראו להלן, ליד הערה 56) וסי' רס לקוח מספר המנהל (על ספר זה ראו להלן. שני איזכורים נוספים של ר' טוביה לא נזכרו אצל זק"ש, ואינני יודע מה מקורם: סוף סי' רמ [הדברים חסרים בקיצור סמ"ג, עמ' 129] וסי' תקכט [הסימן כולו לקוח מקיצור סמ"ג, עמ' 173, אך שם לא נזכר ר' טוביה]).

54 ראו למשל סוף סי' קנט (=קיצור סמ"ג, עמ' 112); אמצע סי' שצז (=שם, עמ' 40-41); אמצע סי' תז (=שם, עמ' 131).

55 ספר המצוות הקצר: סי' תקסו; ר' פרץ: סי' קלב, תקמז ותקמח.

56 סוף סי' לט. השוו מרדכי, שבועות, סי' תשפו-תשפז.

מכיוון שספר הדינים של ר' פרץ איננו בידינו, ניתן להוכיח את שימושו של רמ"מ בספר רק בדרכי עקיפין: סי' קפב בא באותה לשון בשו"ת הרשב"א, בתוך קבוצת סימנים שהועתקה שם מספר הדינים של ר' פרץ⁵⁷. ייתכן שגם הסימנים הסמוכים בחיבורו של רמ"מ (סי' קעט-קפה) מבוססים על ספר הדינים של ר' פרץ, אך אין בידי ראיה לכך.

י. חידושי הרשב"א

ספר חידושי של הרשב"א לארבע ממסכתות התלמוד עמד לפני רמ"מ והוא ציטט ממנו פסקאות אחדות: בסי' תקל הוא הביא פסקה אחת מחידושי של הרשב"א למסכת כתובות; בסי' תקלב-תקלח ציטט רמ"מ כמה פסקאות מחידושי של הרשב"א למסכת בבא קמא; בסי' תקמה-תקמו הוא ציטט מחידושי של הרשב"א למסכת נדרים; ובסי' תקעט – מחידושי למסכת חולין. פסקאות בודדות נוספות מחידושי של הרשב"א למסכת בבא קמא הובאו בסי' תכט, וכן גם כסניף לדבריהם של מחברים אחרים – סי' קלד וסי' תקעו.

שמו המלא של הרשב"א נזכר פעמיים: בסי' תקל ('הר"ש מברצלונה') ובסי' תקעט ('הר' שלמה מברזילונא')⁵⁸. בשאר המקומות נזכר שמו בצורה מקוצרת בלבד: 'הר' שלמה ז"ל כתב' או 'וכתב הר"ש'. לעתים ציין רמ"מ את שמו של הרשב"א על פסקה אחת בלבד ולא טרח לציין שגם הפסקה הסמוכה היא מפרי עטו של הרשב"א⁵⁹. מובן מאליה כי רק מי שמעיין בחיבורו של רמ"מ בצורתו המקורית יכול לעמוד על כך, שכותרת אחת מוסבת גם על הסימן הסמוך לה. הלומד בספר הנדפס, שסדר סימניו שונה לחלוטין, איננו מכיר כלל כי הסימנים האנונימיים הללו לקוחים מחידושי של הרשב"א.

יא. ספר המנהל

ארבעה סימנים בספרו של רמ"מ לקוחים מספר המנהל שכתב ר' יצחק מאורביל, שחי במחצית השנייה של המאה השלוש עשרה. שלושה מהסימנים באים ברצף אחד ואילו הרביעי השתרבב משום מה למקום אחר בספר – סי'

57 שו"ת הרשב"א, ז, מהדורת א' זלזניק, ירושלים תשנ"ז-תשס"ה, סי' תלד. ראו: ש' עמנואל, 'ספר שו"ת הרשב"א דפוס קושטא, מקורותיו ועריכתו', המעין, כא (תשמ"א), חוברת ג, עמ' 47-48; הנ"ל, שברי לוחות (לעיל, הערה 15), עמ' 208, הערה 90. השוו תוספות רבנו פרץ למסכת בבא מציעא, מהדורת חב"צ הרש"ל, ירושלים תשל"ז², דף ה ע"ב, ד"ה ותיפוק.

58 המילה 'מברזילונא' מצויה רק בדפוס (סי' ריא) וחסרה בכתב היד.

59 בסי' תקמה-תקמו, למשל, שבהם העתיק רמ"מ קטעים מחידושי הרשב"א למסכת נדרים, נזכר הרשב"א רק בסופו של סימן תקמו.

רס⁶⁰ וסי' תקלט-תקמא. כל ארבעת הסימנים מופיעים אצל רמ"מ באנונימיות, ולא נכתב עליהם שהם לקוחים מספר המנהל. ספרו של ר' יצחק מאורביל טרם נדפס, אך שרידים נכבדים ממנו מצויים בכתב יד⁶¹. כל ארבעת הציטוטים בחיבורו של רמ"מ מצויים בכתב יד זה⁶².

יב. הסימנים האחרונים

עשרים הסימנים האחרונים שבספר (סי' תקפ-תר) הם בעלי סגנון שונה מכל מאות הסימנים שקדמו להם. סימנים אלו מסודרים על פי סדר מסכת ברכות, ויש בהם דיון מסודר ומקיף הרבה יותר מזה שמצינו בכל מאות הסימנים שלפניהם. סי' תקפא למשל מכיל דיון מקיף ומסודר בסוגייה הראשונה של מסכת ברכות – זמן קריאת שמע של ערבית; הסימן שלאחריו (תקפב) מכיל דיון במשנה השנייה של מסכת ברכות – זמן קריאת שמע של שחרית; הסימן הסמוך (תקפג) מכיל דיון על אודות "שניים מקרא ואחד תרגום", נושא המופיע בתלמוד בברכות דף ח; הסימן הבא (תקפד) מכיל דיון בהלכות העולות מהסוגייה שבברכות דף יב; וכך הלאה עד לסימן האחרון שבספר (תר), העוסק בתפילת הדרך, נושא הנידון במסכת ברכות דפים כט-ל.

להערכת, לאחר סי' תר אמור לבוא סי' תקפ. סימן זה עוסק במגוון רחב של ברכות שנידונו בארבעת הפרקים האחרונים של מסכת ברכות (פרקים ו-ט), ולהשערתי הוא היה אמור להיות הסימן האחרון בספר. כפי שכבר ראינו כמה פעמים, אף כאן התערבבו הכרטיסיות שמהן היה מורכב חיבורו של רמ"מ, וסימן תקפ צריך היה להופיע לאחר סימן תר.

בעשרים הסימנים האחרונים של הספר רמ"מ איננו צמוד לדבריו של פוסק אחד או שניים, כפי שמצאנוהו עושה בדרך כלל בספרו. בסימנים אלו הביא

60 לא הצלחתי לזהות את מקורם של שני הסימנים הסמוכים – סי' רסא-רסב, ושמא אף הם לקוחים מספר המנהל.

61 על ר' יצחק מאורביל ועל ספרו ראו לפי שעה: א' גרוסמן, 'ר' נתנאל מקינון: מגדולי בעלי התוספות בצרפת במאה הי"ג', מחקרי תלמוד ג: קובץ מחקרים בתלמוד ובתחומים גובלים מוקדש לזכרו של פרופ' אפרים א' אורבך, בעריכת י' זוסמן וד' רוזנטל, ירושלים תשס"ה, עמ' 179, הערה 22. גרוסמן כתב שם כי הוא עתיד לחזור לכך בהרחבה במאמר נפרד.

62 כת"י ניו-יורק, בית המדרש לרבנים Rab. 1033, דף א2 (=סי' תקלט), דף א3 (=סי' תקמ), דף ב4 (=סי' תקמא) ודף א6 (=סי' רס). ספר המנהל מצוי היה גם על שולחנו של ר' אהרן הכהן מנרבונה, ועל כן אפשר למצוא מקבילות לשלושת הסימנים האחרונים בספר ארחות חיים; ראו ארחות חיים, חלק שני, מהדורת מ' שלזינגר, ברלין תרנ"ט-תרס"ב, הלכות טומאה, סעיף ו, עמ' 606 (בשם ספר המנהל); שם, דין המוסיף במצות או הגורע, סעיף א, עמ' 522 (באנונימיות); ארחות חיים, פירינצי תק"י, הלכות ברכת המזון, סעיף נח, דף לו ע"ג (הקטע הקודם שם הובא בשם ספר המנהל).

רמ"מ את דבריהם של התוספות, של הרי"ף והרמב"ם, של ספר מצוות גדול ושל ספר מצוות קטן ושל אחרים, ואת דברי כל אלה הוא תמצת על פי סדר הסוגייה. עשרים סימנים אלו הם מעין חיבור עצמאי על מסכת ברכות, חיבור שאמנם אין בו כל כך הרבה מתורתו של רמ"מ עצמו, אך בכל אופן יש בו הרצאת דברים מסודרת ומתוכננת, ועל כן חלקם ארוכים הרבה יותר מן המקובל בכל שאר הספר. סימנים אלו שונים אפוא בטיבם מכל מאות הסימנים שקדמו להם.

יג. סיכום

האחרונים ציטטו לא מעט את ספרו של רמ"מ והסתמכו עליו להלכה, אך דומה שבדורות הראשונים היחס אליו היה מסויג יותר. ראשון המצוטטים ממנו היה כנראה מהרי"ק (נפטר בשנת 1480), שהביאו פעם אחת או שתיים⁶³. רדב"ז (נפטר בשנת 1573) ציטט כנראה גם הוא את ספרו של רמ"מ, אך עשה זאת באנונימיות, בלי לנקוב בשמו⁶⁴. ר' יוסף קארו, שכבר הכיר את הספר הנדפס, לא ציטט את פסקי רמ"מ בספרו בית יוסף ולו גם פעם אחת. במהדורות הנפוצות של בית יוסף ניתן אמנם למצוא ציטוט אחד מפסקי רמ"מ, אך ציטוט זה לא יצא מתחת ידי ר' יוסף קארו והוא נוסף לספרו רק במאה הי"ט⁶⁵. לעומת זאת, הזכיר ר' יוסף קארו פעם אחת את הספר בפולמוס שהיה לו עם חכם אלמוני, שרצה להסתמך עליו להלכה בניגוד לדעות מרבית הראשונים האחרים. ר' יוסף קארו מתח ביקורת קשה על חכם זה שהגיס לבו בהוראה וטען נגדו, "שהוא מורה ובא מתוך פסקים קצרים ולא שת לבו לפנות עצמו לחקור ולתור בדברי המפרשים

63 שאלות ותשובות מהרי"ק, מהדורת ש"ב דויטש וא' שלזינגר, ירושלים תשמ"ח, שורש י, עמ' לא (=ס"י י בכתב היד של פסקי רקנטי). על האפשרות שמהרי"ק ציטט פעם נוספת את הספר ראו להלן, נספח א. באותו זמן לערך מצוטטים בכתב יד איטלקי שני סימנים מפסקי רמ"מ (ס"י צה וס"י צג) תחת הכותרת "ובפסקי דינים שלכמה"ר מנחם זלה"ה דלי פינצי מצאתי בזה הלשון" (כת"י לונדון, הספרייה הבריטית 1048, דפים 153-154א. כתב היד נעתק בשנת 1466. וראו דיונו בזה של בוסי [להלן, הערה 85], עמ' 215).

64 ראו שו"ת הרדב"ז, ג, ורשה תרמ"ב, תחילת ס' תתסא (תיח). השו"ת פסקי רמ"מ, ס' תצד.
65 בית יוסף, יו"ד ס' רסח: "ומה שכתב [=הטור] בשם גאון סריס שבא להתגייר וכו', מבואר היטב בסוף פסקי הריקאנט"י" (=ס"י תרא בספר הנדפס). המשפט כולו איננו בשני הדפוסים הראשונים של בית יוסף, שיצאו לאור בחייו של המחבר (טור יורה דעה, ונציה שי"א, דף שיח ע"ב; ונציה של"ד, דף שכ ע"ב). משפט זה הופיע לראשונה במדור 'חדושי הגהות' שנדפס בשולי הטור, דיהרנפורט תקנ"א, דף רכט ע"ב, ס"ק ג, ובדפוסים מאוחרים יותר (ובהם גם המהדורה המתוקנת של ספר הטור שבהוצאת מכון ירושלים, ירושלים תש"ן-תשנ"ד) הוא השתרבב לגוף דברי 'בית יוסף'. טעות זו תוקנה עתה במהדורת המאור, ירושלים תשס"ז; וראו שם במבוא על טיבו של החיבור 'חדושי הגהות' ועל הקטעים שנכנסו ממנו ל'בית יוסף' (כרך מבוא ומפתחות, הקדמה ללומד, עמ' 18-21, 45-47).

והמחברים המדברים בכל מקום ולהביא הדבר במצרף כור הבחינה לדעת על איזה דעת ראוי לסמוך [...] היא רעה חולה ודבר שאין הדעת סובל⁶⁶.

דומה כי הממצאים שעלו בידינו בפרקים הקודמים עשויים להסביר את התייחסותם של החכמים בדורות הראשונים אל ספרו של רמ"מ. ספר זה מבוסס על ליקוטים שעשה המחבר מתוך שורה של חיבורים שעמדו לפניו. קשה מאוד לעמוד על עובדה בסיסית זו מתוך מהדורות הדפוס של הספר, משום שהמדפיסים שינו לחלוטין את סדר הסימנים. אך הדבר עולה בבירור מתוך כתבי היד של החיבור, שבכולם יש סדר סימנים אחד, השונה לחלוטין מן הסדר שבדפוס. על פי כתבי היד ניתן להכיר כי ככלל, הליקוטים מכל אחד מהחיבורים הללו תופס מקום נפרד בספרו של רמ"מ: ליקוטים מתשובות מהר"ם מרוטנבורג תחילה, לאחריהם ליקוטים מספר אור זרוע, וכן הלאה.

לעתים כתב רמ"מ על כל סימן וסימן מניין לקחו, כגון "דין דכתב הר' אליעזר ממין" המופיע בלשון זו או אחרת כמעט בכל אחד מהסימנים הלקוחים מספר יראים, אך לעתים הזכיר רמ"מ את הספר ממנו הוא מעתיק רק לסירוגין או שלא הזכירו כלל⁶⁷. פעמים רבות תמצת רמ"מ קטע מאחד החיבורים שהיו לפניו ותו לא, אך לעתים קרובות הוא צירף לזה קטע נוסף באותו עניין שמצא באחד החיבורים האחרים שעמדו על שולחנו. לעתים הוסיף רמ"מ גם את דעתו שלו בעניין כשהוא משתמש בלשונות 'ונראה לי', 'וקשיא לי', וכדומה⁶⁸.

רשימת החיבורים שעליהם מבוסס ספרו של רמ"מ מגוונת מאוד וכוללת מונוגרפיות הלכתיות, קבצים של שאלות ותשובות ואפילו חידושים לתלמוד. החיבורים שעמדו על שולחנו של רמ"מ מוצאים באוסטריה, גרמניה, צרפת, פרובאנס וספרד. הוי אומר, ספרו של רמ"מ מבוסס כולו על תורתם של חכמים שמחוץ לאיטליה ואין בו ולא כלום מתורתם של חכמי איטליה. ספריו של ר' ישעיה דיטראני וספר שבלי הלקט של ר' צדקיה מרומי למשל, חסרים לחלוטין משולחנו של רמ"מ. הוא השתמש אמנם בעריכות איטלקיות של חיבורים שנכתבו מחוץ לאיטליה, ודוגמה מובהקת לדבר הוא ספר יראים הקצר⁶⁹; אך

66 שו"ת בית יוסף, ירושלים תש"כ, דיני כתובות, אמצע סימן א, עמ' עג. נושא הדיון הם דבריו של רמ"מ בסי' תקטו (=סי' רמ בספר הנדפס).

67 ראו בדבריי לעיל על ספר הפרדס ועל ספר המנהל.

68 במקום אחד הוסיף רמ"מ דברים מפי השמועה: "ושמעתי כי ריב"א חלה חוליו שמת בו, וחל בהם יום הכיפור, ואמ' לו הרופא אם לא תאכל וודאי תמות ואם תאכל שמא תחיה. והוא ז"ל אמ' בריא ושמא [בריא] עדיף ולא רצה לאכול ומת, תנצב"ה" (סי' רנו). סיפור זה איננו ידוע ממקור אחר.

69 ייתכן שגם ספר הפרדס, המכיל את תורתם של חכמי גרמניה וצרפת במאה ה"א, נערך באיטליה. ראו: פ' רוט, 'ספר הפרדס: לדרכי היווצרותו של ילקוט הלכתי בימי הביניים', עבודת גמר, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ח, עמ' 123-125.

ספרו של רמ"מ איננו תורם מאומה לידיעותינו על יהודי איטליה ועל תורתם של חכמי איטליה האחרים.⁷⁰

הספר רחוק מלהיות מסודר כל צורכו, ובדרך כלל קשה לעקוב אחר חוט מחשבתו של רמ"מ ולהבין מדוע סידר את ליקוטיו כפי שהן. את הליקוטים מספר יראים הוא עשה פחות או יותר על פי סדר הספר, אך בחיבורים אחרים קשה להבין את דרך עבודתו. למשל כשליקט רמ"מ פסקאות מספר אור זרוע למסכת בבא מציעא, הוא תמצת תחילה קטעים מסימנים ב-שנט של הספר, פחות או יותר על פי סדרם, אך עם כמה יוצאים מן הכלל; לאחר מכן חזר רמ"מ לאחור ותמצת את סי' קצו-קצו, קפ, קמה-רסה.⁷¹ במקרה אחר, בחטיבת הסימנים המבוססת על סימני אור זרוע, העתיק רמ"מ קטעים מחמש מסכתות בזה הסדר: בבא קמא, בבא מציעא, בבא קמא, בבא מציעא, בבא בתרא, סנהדרין, בבא בתרא, עבודה זרה ובבא בתרא. עוד שלושה סימנים, ובהם העתקות מסימני אור זרוע להלכות שמחות, מצויים במקום אחר לגמרי, ושני סימנים נוספים, שבהם העתקות מסימני אור זרוע למסכת בבא קמא, מצויים במקום שלישי בחיבור.⁷² כך הם פני הדברים בחיבורים המונחים לפנינו, ויכולים אנו לעקוב בדקדקנות אחר עבודתו של רמ"מ. וכך הם בוודאי גם הדברים בחיבורים שאין בידינו את הטופס המדויק שעמד לפני המחבר, כגון קובץ התשובות של מהר"ם מרוטנבורג.

תמוהה עוד יותר היא העובדה, שלעתים קרובות אפשר למצוא חטיבה אחת של ליקוטים מספר מסוים במקום אחד בחיבורו של רמ"מ וחטיבה אחרת של סימנים במקום אחר. כך למשל מצאנו בליקוטים מספר יראים, שחלקם מצויים בסי' שצו-תכו והמשכם הישר מצוי במקום אחר, בסי' תעא-תצד.⁷³ באופן גס ולא מדויק מורכב ספרו של רמ"מ מן החטיבות הבאות:

70 דבריו של מורי פרופ' תא-שמע ז"ל בעניין זה (לעיל, הערה 3) אינם נכונים. הפסקה הראשונה שהביא, שנזכרים בה ר' יקותיאל בן מנחם ורבותיו שברומא, היא מפסקי ריקאנטי החדשים, שאינם של רמ"מ (ראו גולדשטיין [לעיל, הערה 5]. דבריו של תא-שמע נכתבו קודם למאמרו של גולדשטיין). האיזכור השני שהביא, של ר' משה בן יקותיאל (סי' שט [קפט במהדורות הדפוס]), מוטעה. חכם זה איננו חכם איטלקי ממשפחת עניו, כפי שנטען שם, אלא חכם אשכנזי מסוף המאה הי"א, והדברים לקוחים מספר הפרדס, עמ' רנה. לדוגמא נוספת של מנהגים ופסקים בפסקי רמ"מ שיוחסו בטעות לאיטליה או לחכמיה ראו למשל לעיל, הערה 29, ואפשר להוסיף עליה בספרות המחקר עוד רבות. עניין פעוט שבו בכל זאת ניכרת אצל רמ"מ השפעתה של איטליה הוא בהמרת שמות המטבעות מזקוקים (כלשונם המקורית של ר' יצחק אור זרוע ומהר"ם מרוטנבורג) לפרחים, ראו סי' נב וסי' קיג.

71 ראו להלן במפתח בנספח ג, סי' קכ-קסא.

72 סי' תכו-תע, תקמב-תקמד, תקעו-תקעז; ראו להלן במפתח.

73 ראו לעיל, ליד הערה 16.

סי' א-קח: תשובות מהר"ם מרוטנבורג
 סי' קיא-שח: ספר אור זרוע
 סי' שט-שיג: ספר הפרדס
 סי' שטז-שכא: הלכות הרי"ף למסכת כתובות
 אמצע סי' שכב-אמצע סי' שלז: תשובות ר' אברהם אב"ד מנרבונה
 אמצע סי' שלז-שצה: תשובות הרי"ף
 סי' שצו-תכו: ספר יראים
 סי' תכו-תע: סימני אור זרוע
 סי' תעא-תצד: ספר יראים
 סי' תצה-תקכט: קיצור סמ"ג
 סי' תקל-תקלח: חידושי הרשב"א
 סי' תקלט-תקמא: ספר המנהל
 סי' תקמב-תקמד: סימני אור זרוע
 סי' תקמה-תקמו: חידושי הרשב"א
 סי' תקמז-תקמח: סמ"ק
 סי' תקמט-תקנג: תשובות הרי"ף
 סי' תקנד-תקנח: ספר האשכול
 סי' תקנט-תקעד: תשובות הרי"ף
 סי' תקעו-תקעז: סימני אור זרוע
 סי' תקפא-תר: חידושים למסכת ברכות

המסקנה העולה מכל זה היא, שרמ"מ הכין לעצמו מעין כרטיסיות ובהן העתקות מתוך שורה של חיבורים שעמדו לפניו. כרטיסיות אלו מסודרות היו בוודאי תחילה בסדר מופתי, אך בשלב מסוים הן התערבבו במקצת. מחצית מחבילת הכרטיסיות של ספר יראים נותרה במקומה וחצי אחר נדחף למקום אחר. בחבילת הכרטיסיות של סימני אור זרוע חל בלבול גדול עוד יותר: הן התפזרו לקבוצות קטנות רבות, שרובן נותר במקום אחד אך הסדר הפנימי שלהן השתבש, וקצתן נדחקו בטעות למקומות אחרים לגמרי.

בחיבורו של רמ"מ יש הפניות פנימיות ממקום למקום, והוא שולח את הלומד בסימן אחד לעיין במה שכתב בנושא זה בסימן אחר⁷⁴. חלק מההפניות

74 סי' קטו: "ועיין בסימן שכ"ט"; סי' קפז: "כדאמ' בסימן תכ"ד"; סי' רד: "ועיין בסימן תפ"ג"; סי' שכט: "ועיין בסימן קי"ה"; סי' שנ: "כדכתבי לעיל בסימן רס"ב"; סי' שפא: "ועיין בסימן קכ"ח"; סי' תפב: "ועיין בסימן כ"ד"; סי' תצג: "עיין בסימן ע"ז"; סי'

נכתב בגוף ראשון, כגון "כבר פי' בסימן שע"א", ועל כן אין ספק שהן יצאו מתחת ידו של רמ"מ עצמו. ובמלים אחרות: צורתו המבולבלת קמעא של החיבור, כפי שהיא מצויה בכתבי היד, נקבעה כבר בידי המחבר עצמו. כנראה התערבבו לו לרמ"מ הכרטיסיות עוד באמצע כתיבת החיבור ולא היה סיפק בידו לשחזר מחדש את סדרן המקורי.

חשיבות מיוחדת יש לעובדה שכשליש מספרו של רמ"מ מבוסס על חיבורים שנכתבו ברבע האחרון של המאה הי"ג, כלומר בחיי רמ"מ. רמ"מ, שישב במרכז איטליה, מעודכן היה בחיבורים שיצאו לשוק הספרים בארבע ארצות שונות: בגרמניה (תשובות מהר"ם מרוטנבורג), באוסטריה (סימני אור זרוע) בצרפת (סמ"ק, קיצור סמ"ג וספר המנהל) ואפילו בקטלוניה שבספרד (חידושי הרשב"א). רוחב דעת שכזה ובקיאות בכל מכמניה של ספרות ההלכה אפשר למצוא בימי הביניים רק על אדמת איטליה – ודוגמא מובהקת לכך הוא ר' צדקיה מרומי, שהפגין בספרו שבלי הלקט בקיאות מרשימה בספריהם של חכמי גרמניה, צרפת, פרובאנס, ספרד וצפון אפריקה. רמ"מ מגלה בספרו בקיאות מרשימה לא פחות, ולעניין זה יש משמעות גם לביוגרפיה שלו.

לפני שנים אחדות העלה משה אידל את האפשרות, שרמ"מ נסע לספרד. אמנם אידל לא מצא עדות ממשית על כך, אך ציין לכמה וכמה פרטים בביוגרפיה של רמ"מ שיתבארו יפה לפי הצעה זו. עיונו של אידל היה, מטבע הדברים, בספרות הקבלה, והוא מצא כי רמ"מ הכיר היטב שלושה חיבורים קטאלוניים שנכתבו ממש בשלהי המאה הי"ג – אחד מהם בשנת 1298 לכל המוקדם – וכי חיבורים אלו השפיעו עליו עמוקות. עוד מצא אידל, כי בשנת 1311 כבר מצוטט ספרו של רמ"מ על אדמת ספרד. אידל העלה אפוא שתי הצעות: האחת, שחיבוריהם של חכמי ספרד הועברו תוך זמן קצר מאוד לאיטליה, שם ראה אותם רמ"מ, וחיבוריו של רמ"מ הועברו גם הם במהירות לספרד וצוטטו שם תוך זמן קצר. והאפשרות השנייה, שאלה הוא נטה יותר, היא כי רמ"מ עצמו נסע לספרד; שם נחשף לספריהם של חכמי ספרד ושם נחשפו חכמי ספרד לתורתו⁷⁵.

נחזור עתה לספרו של רמ"מ בהלכה. מצאנו כי רמ"מ בקי היה לא רק בתורתו של הרשב"א הספרדי, שממנו הוא הביא פסקאות בודדות, כי אם גם בתורתם של חכמי גרמניה, אוסטריה וצרפת. מעתה יקשה מאוד לטעון, כי רמ"מ ביקר גם בארצות אלו וכך השיג את בקיאותו בכתביהם החדשים של חכמי

תקסז: "כבר פי' בסימן שע"א". המדפיסים של הפסקים עידכנו את ההפניות והתאימום לסדר הסימנים החדש שקבעו.
75 אידל (לעיל, הערה 1), עמ' 55-67.

אשכנז וצרפת, שיצאו זה לא כבר לשוק הספרים. סביר הרבה יותר להניח, כי רמ"מ ישב כל ימיו על אדמת איטליה, ושם הצליח להתעדכן בכל מה שהתחדש בבתי המדרש הרחוקים שברחבי אירופה.

ראיה של ממש לעניין זה ניתן להביא מהעותקים ששרדו בידינו מספר תורת הבית, ספרו הגדול של הרשב"א בהלכה. כידוע כתב הרשב"א את ספרו בשני נוסחים – תורת הבית הארוך ותורת הבית הקצר⁷⁶. כתבי היד הקדומים ביותר של תורת הבית הקצר שבידינו הם, כצפוי, ספרדיים⁷⁷; אך שני כתבי היד הקדומים של תורת הבית הארוך הם איטלקיים דווקא. הקדום שבהם נכתב בעיר רקנטי בשנת 1313⁷⁸ – שלוש שנים בלבד לאחר פטירתו של הרשב"א⁷⁹. ובמלים אחרות, כתב היד הקדום ביותר שבידינו של ספר תורת הבית הארוך, פאר יצירתו של הרשב"א בהלכה, נעתק דווקא בעירו של רמ"מ ובחייו ממש. אם נצרף עתה את כל הנתונים – את בקיאותו של רמ"מ בתורת הקבלה של חכמי ספרד בשלהי המאה הי"ג, את היכרותו המעמיקה עם רבים מספרי ההלכה שנתחברו בכל רחבי אירופה בסוף המאה הי"ג ואת הגעת ספר תורת הבית אל העיר רקנטי לא יאוחר מתחילת העשור השני של המאה הי"ד – יעלה בידינו כי רמ"מ לא צריך היה ליטול לידי את מקל הנדודים. הוא ישב כל ימיו ברקנטי שבמרכז איטליה, ושם הצליח לרכוש ספרייה מפוארת, ובה ספרים רבים שיצאו לאור לא מזמן בארצות רחוקות. זכה רמ"מ שגם ספריו שלו, לפחות אלו שבקבלה, הגיעו תוך זמן קצר לשולחנם של חכמים שבספרד הרחוקה.

76 על מטרותם השונה של שני החיבורים ראו מה שכתב הרשב"א בתשובותיו (לעיל, הערה 57), תשובות החדשות מכת"י, סי' מט.

77 כת"י מילנו, ספריית אמברוזיאנה R. 27 sup. (משנת 1330, בכתיבה ספרדית. במפעל הפליאוגרפיה העברית רשום עליו: 'ספרד? פרובאנס?'); כת"י פרמה, Parm. 2417 (נכתב במגרש קמרדון [Camprodon, ספרד] בשנת 1347. ראו ריצ'רד [לעיל, הערה 1], עמ' 184-185, מס' 832).

78 כת"י וטיקן, ebr. 558. הקולופון בדף 102א: "נשלם זה ספר תורת הבית להרב שלמה בן אדרת זלה"ה ברצלוני בכ"ח יום לירח אלול שנת חמשת אלפים ושלש ושבעים לבריאת עולם פה בעיר ריקנאטי וכתבתיו אני עזרא הסופר ב"ר טודרוס זלה"ה לר' שבתאי ולר' בנימין בני ר' יהודה ב"ר בנימן פינצי זלה"ה [...]" (וראו להלן, ליד הערה 84). הטופס הקדום השני של תורת הבית הארוך הוא כת"י רג'יו אמיליה, הספרייה העירונית Ms. Vari B. 121, ואף הוא נעתק באיטליה, בשנת 1332, בעיר שוטונא (Cetona, כ-180 ק"מ צפונית לרומא).

79 על פטירתו של הרשב"א בשנת 1310 ראו יוחסין השלם, מהדורת צ' פיליפאווסקי, לונדון תרי"ז, עמ' 223.

נספחים

נספח א: שנות חייו של ר' מנחם מרקנטי

רמ"מ לא הזכיר בכל חיבוריו אף לא אחד ממוריו, ואיננו יודעים על אף לא חכם אחד שלמד אצל רמ"מ. עניין זה מקשה על קביעת שנות חייו של רמ"מ. בשנים האחרונות נכתבו כמה דברים בנושא זה על סמך מקורות חדשים מכתבי יד, אך כל אחד מן הכותבים הכיר רק את מקצת המקורות, ועל כן יצאה התמונה חסרה. אין בידי מקורות נוספים היכולים לסייע בפתרון השאלה, אך אנסה להשכין שלום בין מעט המקורות שבידינו.

1. ישעיהו זנה פרסם ידיעה מכתב יד על "תפילה מעולה התפלל אותה הרב ר' מנחם מרקנטי זצ"ל בפוליניי⁸⁰ בוועד, ונראה שחוברה על גזרת אשכנז, השם יבטל כל גזירות קשות מעלינו ומעל כל עמו ישראל אמין"⁸¹. זנה שיער, שתפילה זו נתחברה בשנת 1290 לערך, ואולי בשנת 1298, אך תאריכים אלו אינם יוצאים מגדר השערה ואין להם כל רמז בתפילה עצמה.

2. משה אידל הראה, כי רמ"מ הכיר היטב שלושה חיבורים קטאלוניים שנכתבו ממש בשלהי המאה הי"ג – אחד מהם בשנת 1298 לכל המוקדם – וכי חיבורים אלו השפיעו עליו עמוקות. עוד מצא אידל, כי פירושו לתורה של רמ"מ צוטט לראשונה בידי ר' יוסף אנג'לט בחיבורו קופת הרוכלין, שנתחבר בשנת 1311. רמ"מ נזכר שם פעמיים – בפעם הראשונה בסתם, "כתב הר' מנחם מרקנטי", ובפעם השנייה בתוספת ברכת המתים, "הרב מרקנט ז"ל". אידל הסתפק, האם רמ"מ נפטר בדיוק בשנת 1311, במהלך כתיבת הספר קופת הרוכלין, ועל כן ברכת המתים צורפה לשמו רק בפעם השנייה; או שברכת המתים היא תוספת של מעתיק מאוחר ואין ללמוד ממנה על תאריך פטירתו של רמ"מ, אלא רק על תאריך הגג לכתיבתו של פירוש התורה של רמ"מ⁸². לדעתי, יש להעדיף את האפשרות השנייה.

3. ג'וליו בוסי מצא כמה עדויות לכך שרמ"מ היה בן למשפחת פינצי. לאור זה הציע בוסי לאחד שלוש ידיעות שמצא בכתבי יד על שושלות משפחתיות, ולדבריו שלוש הידיעות מדברות באותם אנשים ממש. בשושלת אחת נזכר ר'

80 העיר Foligno נמצאת כ-140 ק"מ מערבית לרקנטי וכ-170 ק"מ צפונית לרומא.

81 כת"י רומא, קזנטזה 2924, דף 82ב; ראו י' זנה, 'הועד הכללי באיטליה – אב לועד ארבע ארצות בפולין', התקופה, לב-לג (תשי"ח), עמ' 632-633.

82 אידל (לעיל, הערה 1), עמ' 57, 65-66. על טיעונו האחר של אידל (שם, עמ' 53-65), כי רמ"מ העתיק ברומא שורה של כתבי יד בין השנים 1285-1293, ראו מ' בית-אריה, 'זהותו של המקובל מנחם רקנאטי', תרביץ, סז (תשנ"ח), עמ' 573-577.

יהודה פנצי בן בנימן בנו של המקובל ר' מנחם ריקנאטי⁸³. השושלת השנייה נזכרת בקולופון של כתב יד שנעתק בעיר רקנטי בשנת 1313, שם נמסר כי כתב היד הועתק עבור ר' שבתאי ור' בנימן בני ר' יהודה בן ר' בנימן פינצי⁸⁴ – ובוסי מניח כי שני האחרונים הם נכדו ובנו של רמ"מ. ובמלים אחרות, כתב היד נעתק בשנת 1313 עבור שניים מניניו של רמ"מ. שושלת שלישית מצויה ברשימת לידות שבכתב יד אחר, ונזכרים בה שבתאי ובנימן, שנולדו בשנים 1270 ו-1283, בני יהודה בן בנימן פינצי. בוסי מניח כי שני האחים הללו הם האחים שעבורם הועתק כתב היד בשנת 1313⁸⁵.

טיעונו של בוסי איננו מתקבל על הדעת. אם נינו של רמ"מ נולד בשנת 1270, אזי רמ"מ עצמו נולד לכל המאוחר 55-60 שנים קודם לכן, בין השנים 1210-1215 – ומסתבר הרבה יותר שנולד עוד קודם לכן. היאך אפוא יכול היה רמ"מ לצטט חיבורים שנתחברו בספרד בשנת 1298? האם כתב רמ"מ את פירושו לתורה בהיותו בגיל 90, ואת פירושו לתפילות בגיל מאוחר עוד יותר⁸⁶?! על כרחנו צריכים אנו להפריד בין שלוש השושלות שמצא בוסי, ולפחות בין השושלת הראשונה לשתי האחרות. יהודה ובנימן הם שמות נפוצים כל כך עד שאין כל תימה בכך, שיופיעו פעמיים ושלוש במשפחת מורחבת אחת, ואין קשר בין יהודה בן בנימן בן ר' מנחם מרקנטי שבשושלת הראשונה ובין יהודה בן בנימן שבשתי השושלות האחרות.

4. לפני שנים אחדות התפרסם מכתב יד נוסח גט, שנכתב בשנת 1345 בעיר מצירטא (Macerata, סמוך לרקנטי) ונשלח לרומא. חכמי רומא ערערו על כשרותו של הגט ועל כך השיב להם בכתב ר' מנחם בן בנימן מרקנטי, אחד משני העדים שחתמו על הגט⁸⁷. המעתיק של כתב היד היה בן דודו של המשיב והוא מייחס אותו לעיר רקנטי – "כמה"ר מנחם אחי שיני (=בן דודי) מרקנטי בכ"ר בנימין דודי זצ"ל" – אף שבאותה שעה ישב ר' מנחם במצירטא. בתשובתו נטל ר' מנחם אחריות על כתיבת הגט, "נכתב ונחתם בפני במצירטה,

83 על הנכד ראו גם לעיל, הערה 7.

84 על קולופון זה ראו לעיל, הערה 78.

85 ראו G. Busi, 'Menahem Finzi of Recanati: The True Name of an Old Acquaintance', *Materia Giudaica*, 8 (2003), pp. 213-218.

86 על היחס הכרונולוגי שבין שני החיבורים הללו ראו אידל (לעיל, הערה 1), עמ' 77-78.

87 ש"א שטרן, 'לקט פסקי דין בעניני גיטין מתקופת הראשונים', י"א מובשוביץ (עורך), ספר זכרון להגאון רבי שילה רפאל, ירושלים תשנ"ח, עמ' פח, צא-צב (=מאורות הראשונים, מהדורת ש"א שטרן, ירושלים תשס"ב, עמ' שס-שסא). המהדיר לא עמד על זהותו של המשיב ואף לא ציין את הסיגנטורה המלאה של כתב היד – פרנקפורט דמיין, הספרייה העירונית והאוניברסיטאית 81⁸, דפים 37-38א.

והתופס עשיתיו אני מנחם", והסביר את שיקוליו ההלכתיים, בהסתמכו על דבריהם של כמה מבעלי התוספות הצרפתיים. לאור זאת קבע מורי ישראל תא-שמע ז"ל, כי רמ"מ חי בשנים 1260-1345 לערך⁸⁸. דומני כי תאריכים אלו הם המתקבלים ביותר על הדעת.

נספח ב: ר' מנחם מרקנטי ור' מנחם ממירזבורג

כמה עשרות שנים לאחר זמנו של ר' מנחם מרקנטי פעל בגרמניה חכם בעל שם פרטי זהה – ר' מנחם ממירזבורג. ר' מנחם ממירזבורג חיבר קובץ ליקוטים בהלכה, אשר שרד בידינו רק בחלקו – מה שנותר ממנו נדפס בסוף ספר התשובות של ר' יעקב וויל. חיבורו של ר' מנחם ממירזבורג דומה באופיו לחיבורו של ר' מנחם מרקנטי. כפי שהוכיח חותני, יצחק זימר, נימוקיו של ר' מנחם ממירזבורג אינם אלא קיצורים של תשובות חכמי אשכנז בדורות שלפניו, ובעיקר של תשובות מהר"ם מרוטנבורג⁸⁹ – וכך מצאנו עתה שעשה גם ר' מנחם מרקנטי. גם מבחינה חיצונית דומים שני החיבורים, שכן בשניהם מתחיל כל סימן במילה 'דין'.

לפני 140 שנה מצא ה' יולוביץ בכת"י מס' 1709 של הספרייה הממלכית שבקניגסברג חיבור שכותרתו "אילו הם דינין מכמה"ר מנחם ז"ל". כתב היד הכיל 21 סעיפים וכולם פותחים במילה 'דין'. יולוביץ הודיע בקצרה על תגליתו בכתב עת שיצא לאור בברלין ושטיינשניידר, שלא ראה את כתב היד, מיהר להציע שאולי המחבר הוא ר' מנחם ממירזבורג. ההצעה הזהירה שהעלה שטיינשניידר הפכה אצל יולוביץ לוודאות ובמאמר נוסף שפרסם הוא זיהה את החיבור שבכתב היד כחיבורו האבוד של ר' מנחם ממירזבורג⁹⁰.

חלקים נרחבים מהעיר קניגסברג חרבו במלחמת העולם השנייה (העיר אף שינתה את שמה לקלינינגרד, בצפון מערב רוסיה) וכתב היד שתיאר יולוביץ אבד. למרות זאת, יכולים אנו לקבוע בבירור שהאבידה איננה גדולה כל כך.

88 תא-שמע (לעיל, הערה 13), עמ' 19, הערה 17.

89 ראו: י' זימר, 'ר' מנחם ממירזבורק ונימוקיו', סיני, עח (תשל"ו), עמ' עה-פח. על ר' מנחם ממירזבורג ראו גם י' דינר, 'השתלשלות תקנת המיאון (פעלו של ר' מנחם ממירזבורג)', דיני ישראל, י-יא (תשמ"א-תשמ"ג), עמ' שיט-שמו.

90 ראו: H. Jolowicz, 'Bitte', *Die Gegenwart: Berliner Wochenschrift für jüdische Angelegenheiten*, 1 (1867), p. 280; Steinschneider, 'Notiz', *ibid.*, p. 296; Jolowicz, 'Bruchstück aus dem Sefer Dinim des R. Menachem aus Mersburg', *Altpreussische Monatsschrift*, 7 [Preussische Provinzial-Blätter, 73], (1870), pp. 739-740 (תודתי לידידי פרופ' אנדראס לנדר, שטרח לצלם עבורי את המאמר). יולוביץ לא ציין במאמרו השני כי הוא מסתמך על הצעתו של שטיינשניידר; ראו על כך: 8: p. 11 (1871), *Hebraeische Bibliographie*.

העתקה מודרנית של כת"י קניגסברג מצויה בבית המדרש לרבנים בניו-יורק, ומספרה שם: Rab. 555. בשער של כתב יד ניו-יורק נכתב כי הוא מכיל את ספרו של ר' מנחם ממירזבורג וכי הוא מועתק מכת"י קניגסברג⁹¹ ובסופו של החיבור יש תיאור של כתב היד שבקניגסברג בחתימתו של יולוביץ. בראשו של החיבור נכתב "אילו הם דינין מכמה"ר מנחם זלה"ה", אך עיון קל בכתב היד מלמד כי הוא איננו חיבורו של ר' מנחם ממירזבורג כי אם חיבורו של ר' מנחם מרקנטי. כתב היד מכיל את 21 הסימנים הראשונים של החיבור, בסדר בו הם מופיעים בכל כתבי היד המצויים בידינו. חיבורו של ר' מנחם מרקנטי מצוי בכמה וכמה כתבי יד, כך שאובדנו של כת"י קניגסברג, שהכיל רק אחוז קטן של החיבור, איננו אבדה גדולה.

אפשר ששמותיהם של ר' מנחם מרקנטי ור' מנחם ממירזבורג התחלפו פעם נוספת – בקובץ תשובותיו של מהרי"ק. מהרי"ק כותב שם "וכן מצאתי בדיני רב מנחם מירזבורג ז"ל וז"ל דין דפסק רבינו גרשון מ"ה שאין משומד יורש את אביו, וכן פסק מר רב יצחק גאון עכ"ל"⁹², ודברים אלו ממש מצויים לפנינו בפסקי ר' מנחם מרקנטי (סי' תמח). אפשר אפוא שאחד הסופרים טעה בהעתקתו, וכוונתו של מהרי"ק הייתה לפסקיו של ר' מנחם רקנטי, חיבור שמהרי"ק ציטט ממנו גם בהזדמנות אחרת⁹³.

נספח ג: רשימת מקבילות

לטבלה שלהלן שתי מטרות. האחת, לרשום את המקבילה של כל סימן בכתב היד במהדורת הדפוס של פסקי רקנטי. והשנייה – לעמוד על המרכיב המרכזי של כל סימן ולשחזר את 'חוט השדרה' של הספר. בחטיבת הסימנים המבוססת על תשובות מהר"ם, למשל, ציינתי רק את המקבילה לתשובת מהר"ם שבכל סימן, גם אם רמ"מ הביא באותו סימן גם תשובה של הרי"ף. וכן להיפך, בחטיבת הסימנים המבוססת על תשובות הרי"ף ציינתי רק את המקבילה לתשובת הרי"ף והתעלמתי מדברים שהוסיף שם רמ"מ על סמך הספרים האחרים שעמדו לפניו.

91 זו לשון הכותרת בכת"י ניו-יורק: "דינים מה"ר מנחם ממירזבורק, Copy of ms. Koenigsberg, see Altpreussische Monatschrift 1870 p. 739. בכתב היד מצויות העתקות של כתבי יד נוספים מספריות שונות בעולם.

92 שו"ת פסקי מהרי"ק החדשים, מהדורת א"ד פינס, ירושלים תשד"מ², סי' ב, עמ' 9.

93 על שימוש של מהרי"ק בפסקי ר' מנחם מרקנטי ראו לעיל, ליד הערה 63. מהרי"ק הכיר גם את חיבורו של ר' מנחם ממירזבורג, ראו שו"ת מהרי"ק (לעיל, שם), שורש י, עמ' לג.

כת"י	דפוס	מקבילות
א	רנז	תשובות מהר"ם, דפוס לבוב, סי' שפב; כת"י סיני, סי' תתתריג
ב	רסא	תשובות מהר"ם, דפוס לבוב, סי' שמג; כת"י סיני, סי' תתתרכא
ג	תפה	תשובות מהר"ם, דפוס קרימונה, סי' רט; כת"י סיני, סי' תתתרלב
ד	תקיט	
ה	תקלז	תשובות מהר"ם, דפוס פראג, סי' תתקצ; כת"י סיני, סי' תתתמב
ו	שלז	תשובות מהר"ם, דפוס קרימונה, סי' רכ; כת"י סיני, סי' תתתקפז
ז	תקנג	תשובות מהר"ם, תשובות פסקים ומנהגים, ח"ב עמ' קל סי' קלח
ח	תקכה	
ט	תקכא	תשובות מהר"ם, דפוס לבוב, סי' שמד; כת"י סיני, סי' תתתרכב
י	תקג	תשובות מהר"ם, דפוס קרימונה, סי' פד; כת"י סיני, סי' תתתרכז
יא	קצב	השוו תשובות מהר"ם, תשובות פסקים ומנהגים, ח"ב עמ' קפו סי' לג
יב	שמ	תשובות מהר"ם, דפוס פראג, סי' קמח; כת"י סיני, סי' תתתקלט
יג	נב	תשובת מהר"ם, ראו לעיל, ליד הערה 25
יד	רמא	השוו שו"ת מהר"י ווייל, סי' עג: "מ"ש שיש בידך תשובת מהר"ם פנויה שילדה צריכה להמתיך כ"ד חדש". והשוו תשובות מהר"ם, דפוס קרימונה, סי' קסא
טו	נג	
יו	ע	ראו לעיל, ליד הערה 30
יז	נ	
יח	שכד	
יט	תקנד	תשובות מהר"ם, דפוס פראג, סי' פב

כת"י	דפוס	מקבילות
כ	תיז	
כא	שלט	
כב	תקט	תשובות מהר"ם, דפוס ברלין, עמ' 154 סי' כו
כג	רעז	
כד	שלו	תשובות מהר"ם, דפוס פראג, סי' תתקעו; כת"י סיני, סי' תתצב-תתצד
כה	רנט	תשובות מהר"ם, תשובות פסקים ומנהגים ח"ב עמ' נב סי' נז; כת"י סיני, סי' תתצח
כו	רלט	תשובות מהר"ם, דפוס פראג, סי' עט; כת"י סיני, סי' תתקא
כז	תקכ	תשובות מהר"ם, דפוס קרימונה, סוף סי' פה; כת"י סיני, סי' תתרכט
כח	תל	תשובות מהר"ם, דפוס פראג, סי' תתקעה; כת"י סיני, סי' תתתץ-תתצא
כט	תקמג	תשובות מהר"ם, דפוס לבוב, סי' קכב; כת"י סיני, סי' תתתקו
ל	תכ	תשובות מהר"ם, דפוס קרימונה, סי' רעז; כת"י סיני, סי' תתתקיה
לא	שנו	תשובת ר' שמשון משאנץ, תשובות מהר"ם, דפוס לבוב, סי' שצא; כת"י סיני, סי' תתריט
לב-לד	שכה, שסו, שכז	תשובות מהר"ם, דפוס ברלין, עמ' 218 סי' קעז; כת"י סיני, סי' (תתרכז) [תתרכז]
לה	שכח	תשובות מהר"ם, דפוס ברלין, עמ' 220 סי' קעח; כת"י סיני, סי' תתרכח
לו	שכט	תשובות מהר"ם, דפוס פראג, סי' רלט; כת"י סיני, אמצע סי' תתתרלא
לז	שלא	תשובות מהר"ם, דפוס קרימונה, סי' רלה; כת"י סיני, סי' תתרכט
לח	שלב	
לט	שלג	תשובות מהר"ם, דפוס פראג, סי' תתקצו

כת"י	דפוס	מקבילות
מ	שלד	תשובות מהר"ם, דפוס פראג, סי' רמז
מא-מב	תלז-תלח	תשובות מהר"ם, דפוס פראג, סי' תקכא-תקכב; כת"י סיני, סי' תתתח
מג	תמב	תשובות מהר"ם, דפוס פראג, סי' תקכג-תקכד; כת"י סיני, סי' תתתט-תתתי
מד-מה	תמג, ש	תשובות מהר"ם, דפוס פראג, סי' תקכה; כת"י סיני, סי' [תתתיא]
מו	תלא	תשובות מהר"ם, דפוס פראג, סי' תקכו; כת"י סיני, סי' תתתיב
מז	תטז	תשובות מהר"ם, דפוס פראג, סי' תקכז; כת"י סיני, סי' תתתיג
מח	תמד	תשובות מהר"ם, דפוס פראג, אמצע סי' תקכח; כת"י סיני, שם
מט	תא	תשובות מהר"ם, דפוס קרימונה, סי' רפג; כת"י סיני, סי' תתתכג
נ	רעט	תשובות מהר"ם, דפוס פראג, סי' תתקנז
נא-נב	תג, תקנא	תשובות מהר"ם, דפוס קרימונה, סי' רפג; כת"י סיני, סי' תתתכג
נג	רצא	תשובות מהר"ם, דפוס קרימונה, סי' רפד; כת"י סיני, סי' תתתכד
נד	רצו	תשובות מהר"ם, דפוס פראג, סי' מז; כת"י סיני, סי' תתתכט
נה	תלה	תשובות מהר"ם, דפוס פראג, סי' מח; כת"י סיני, סי' תתתל-תתתלא
נו	תקי	תשובות מהר"ם, דפוס פראג, סי' רכח; כת"י סיני, סי' תתתלב-תתתלג
נז	שמג	תשובות מהר"ם, דפוס לבוב, סי' קצז; כת"י סיני, סי' תתתלו
נח	שע	תשובות מהר"ם, דפוס לבוב, סי' קצח; כת"י סיני, סי' [תתתלז]
נט	שנג	

כת"י	דפוס	מקבילות
ס	שה	תשובות מהר"ם, דפוס פראג, סי' שנד; כת"י סיני, סי' תתמ-תתמא
סא	שמה	תשובות מהר"ם, דפוס פראג, סי' קמב; כת"י סיני, סי' תתמח
סב	תפו	תשובות מהר"ם, דפוס פראג, סי' קלא; כת"י סיני, סי' [תתמט]
סג	תקיא	תשובות מהר"ם, דפוס קרימונה, סי' רצא (בצורה מקוטעת); כת"י סיני, סי' תתקלא ⁹⁴
סד	תפז	תשובות מהר"ם, דפוס פראג, סי' קלד; כת"י סיני, סי' תתעז-תתעט
סה	תסד	תשובות מהר"ם, ראו לעיל, ליד הערה 28
סו	רפא	תשובות מהר"ם, דפוס ברלין, עמ' 154-155 סי' כט; כת"י סיני, סי' תתרו-תתרט
סז	תלט	תשובות מהר"ם, דפוס פראג, סי' תתקלז; כת"י סיני, סי' תתקעו
סח-ע	רנד, תקנ, תקנט	ראב"ן, תשובות מהר"ם, דפוס ברלין, עמ' 232 סי' רכח; כת"י סיני, סי' תתקפ-תתקפא
עא	תקכד	תשובות מהר"ם, דפוס קרימונה, סי' ריט; כת"י סיני, סי' תתקפה
עב	נד	תשובות מהר"ם, דפוס ברלין, עמ' 237 סי' רלא; כת"י סיני, סי' תתקפו
עג-עד	תקיח, תקא	תשובות מהר"ם, דפוס ברלין, עמ' 182-184 סי' עב-עג; כת"י סיני, אמצע סי' תתקפח-תתקפט. וראו לעיל, ליד הערה 21
עה	תו	תשובות מהר"ם, דפוס פראג, סי' רמב; כת"י סיני, סי' תתשעב
עו	תקנה	תשובות מהר"ם, תשובות פסקים ומנהגים, ח"ב עמ' קכז סי' קלז; כת"י סיני, סי' תתקצט

94 ראו עמנואל, השלמות לתשובות מהר"ם (לעיל, הערה 28).

כת"י	דפוס	מקבילות
עז	תקסא	תשובת ר' חיים בן משה, כת"י סיני, סי' תתתרב; תשובות בעלי התוספות, סי' קז-א
עח	שכב	תשובות מהר"ם, דפוס קרימונה, סי' רכא; כת"י סיני, סי' תתתרג
עט	תפח	תשובות מהר"ם, דפוס קרימונה, סי' רכב; כת"י סיני, סי' תתתרד
פ	תקח	תשובות מהר"ם, כת"י אוקספורד 844, דף 1ג סי' פט; הגהות מיימוניות, הלכות אישות פי"ח ס"ק א
פא	תקז	
פב	תסה	ראב"ן, תשובות מהר"ם, דפוס פראג, סי' תתז; כת"י סיני, סי' תתתרמב
פג	תע	
פד	שסז	
פה	תקסח	תשובות מהר"ם, דפוס פראג, סי' קמח; כת"י סיני, סי' תתתקלט
פו	תקטז	תשובות מהר"ם, דפוס פראג, סי' קמט; כת"י סיני, סי' תתתקמ
פז	שפ	תשובות מהר"ם, דפוס ברלין, עמ' 41 סי' רפה; כת"י סיני, סי' תתתקלג
פח	שנה	תשובות מהר"ם, דפוס קרימונה, סי' לח; כת"י סיני, סי' תתתקמט
פט	רעח	תשובות מיימוניות, משפטים, סי' מד; כת"י סיני, סי' תתשנג
צ	תפט	תשובות מהר"ם, דפוס קרימונה, סי' ט; כת"י סיני, סי' תתשנה
צא	תפד	תשובות מהר"ם, דפוס קרימונה, סי' י; כת"י סיני, סי' תתשנו
צב-צג	שמט, שכג	תשובות מהר"ם, דפוס קרימונה, סי' יב; כת"י סיני, סי' תתשסג
צד	שכו	תשובות מהר"ם, דפוס קרימונה, סי' טז
צה	תקיד	השוו תשובות מהר"ם, דפוס פראג, סי' תתקלד וסי' תפג

כת"י	דפוס	מקבילות
צו	שא	תשובות מהר"ם, תשובות בעלי התוספות סי' קב; כת"י סיני, סי' תתתרנו
צז	תקז	תשובות מהר"ם, דפוס קרימונה, סי' קפג-קפד; כת"י סיני, סי' תתרמג
צח	רפ	תשובות מהר"ם, כת"י סיני, סי' תתשמט
צט	שנד	תשובות מהר"ם, דפוס ברלין, עמ' 47 סי' שא; כת"י סיני, סי' תתשעז-תתשעח
ק	תקמז	תשובות מהר"ם, דפוס פראג, סי' קלה; כת"י סיני, סי' תתתפב
קא	שנב	יראים הקצר, סי' רעח (=יראים השלם, סי' קסד)
קב	תקד	תשובות מהר"ם, דפוס פראג, סי' תתפ(?) ⁹⁵
קג	תלו	
קד	תצ	ראו לעיל, ליד הערה 29
קה	רצג	
קו-קז	מ-מא	תשובת ר' שמשון משאנץ, תשובות מהר"ם, דפוס פראג, סי' א-ב
קח	קע	תשובת ר' שמשון משאנץ, תשובות מהר"ם, דפוס פראג, סי' כב
קט	תב	
קי	תקלה	יראים השלם, סי' ז. ראו לעיל, ליד הערה 18
קיא	רצט	אור זרוע, בבא קמא סי' תמח-תמט
קיב	תצה	אור זרוע, בבא קמא סי' תנז
קיג	תקנח	אור זרוע, שם
קיד	ת	אור זרוע, בבא מציעא, סי' פ
קטו	רצז	אור זרוע, בבא מציעא, סי' פט
קטז	תיד	אור זרוע, בבא מציעא, סי' צ
קיז	שו	אור זרוע, שם

⁹⁵ סימן זה בדפוס פראג לקוח מספר הדינים של ר' יהודה הכהן (ראו א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"א, עמ' 196-198). לא מצאתי מקום נוסף שבו רמ"מ משתמש בחטיבת הסימנים בדפוס פראג הלקוחה מספר הדינים, ועל כן אני מסופק שמא סימן זה בפסקי ר' מנחם מרקנטי לקוח ממקור אחר.

כת"י	דפוס	מקבילות
ק"ח	שז	אור זרוע, בבא קמא ס' פה-פו, בבא מציעא ס' צ
ק"ט	שח	אור זרוע, בבא קמא ס' תע-תעא
קכ	רנה	אור זרוע, בבא מציעא ס' ב
קכא	רנו	אור זרוע, בבא מציעא ס' ד-ה
קכב	רנח	אור זרוע, בבא מציעא ס' ו
קכג	רנב	אור זרוע, בבא מציעא ס' ח
קכד	רס	
קכה	רסב	אור זרוע, בבא מציעא ס' י-יא
קכו	רצ	אור זרוע, בבא מציעא ס' יא
קכז	רסו	אור זרוע, בבא מציעא ס' יב
קכח	רפז	אור זרוע, בבא מציעא ס' יד-טו
קכט	שסח	אור זרוע, בבא מציעא ס' יט
קל	תעז	אור זרוע, שם
קלא	תפא	אור זרוע, בבא מציעא ס' כא
קלב	רעא	סמ"ק, מצוה פא
קלג	רעג	סמ"ק, שם
קלד	תעד	אור זרוע, בבא מציעא ס' יז
קלה	תקל	אור זרוע, בבא מציעא, ס' כו-כז
קלו	תז	אור זרוע, בבא מציעא ס' לח
קלז	רעו	אור זרוע, בבא מציעא ס' מח
קלח	תקמו	אור זרוע, בבא מציעא ס' עא
קלט	שטו	אור זרוע, בבא מציעא ס' צב
קמ	שיז	אור זרוע, שם
קמא	שיג	אור זרוע, בבא מציעא ס' צג
קמב	שצו	אור זרוע, בבא מציעא ס' פג
קמג	תקסז	אור זרוע, בבא מציעא ס' קיב-קיג
קמד	תעה	אור זרוע, בבא מציעא ס' קיח
קמה	תה	אור זרוע, בבא מציעא ס' קכג
קמו	שנט	אור זרוע, בבא מציעא ס' קכח
קמז	שס	אור זרוע, בבא מציעא ס' קלג

כת"י	דפוס	מקבילות
קמח	שסא	אור זרוע, בבא מציעא סי' קלה
קמט	שיט ⁹⁶ =שעח	אור זרוע, בבא מציעא סי' שנא
קנ	שעט	אור זרוע, בבא מציעא סי' שנט
קנא	שפא	אור זרוע, שם
קנב	שפב	אור זרוע, בבא מציעא סי' קצו-קצז
קנג	שמז	אור זרוע, בבא מציעא סי' קפ
קנד	שצז	אור זרוע, בבא מציעא סי' קמה
קנה	שצח	אור זרוע, שם
קנו	שצד	אור זרוע, בבא מציעא סי' קמו
קנז	שפד	אור זרוע, בבא מציעא סי' קנב
קנח	תקמב	אור זרוע, שם
קנט	תקמא	אור זרוע, בבא מציעא סי' רסא. וראו לעיל, הערה 54
קס	תעו	אור זרוע, בבא מציעא סי' רסה
קסא	תקמ	אור זרוע, בבא מציעא סי' רנח
קסב	תפג	אור זרוע, ח"א הלכות צדקה סי' ו
קסג	שסג	אור זרוע, ח"א הלכות צדקה סי' ז
קסד	נה	אור זרוע, ח"א הלכות צדקה סי' ח
קסה	נו	אור זרוע, ח"א הלכות צדקה סי' ט
קסו	נז	אור זרוע, ח"א הלכות צדקה סי' יא
קסז	נח	אור זרוע, ח"א הלכות צדקה סי' יד
קסח	נט	אור זרוע, ח"א הלכות צדקה סי' יח
קסט	ס	אור זרוע, ח"א הלכות צדקה סי' יט
קע	סא	אור זרוע, ח"א הלכות צדקה סי' כה
קעא	סב	אור זרוע ח"א הלכות צדקה סי' כו
קעב	סג	אור זרוע, ח"א הלכות צדקה סי' כב
קעג	סד	אור זרוע, ח"א הלכות צדקה סי' כט
קעד	סה	אור זרוע, ח"א הלכות צדקה סי' ל
קעה	תנז	אור זרוע, סנהדרין סי' ו
קעו	רסד	אור זרוע, סנהדרין סי' יד-טו

כת"י	דפוס	מקבילות
קעז	שנא	אור זרוע, עבודה זרה סי' קכא-קכב
קעח	שמו	אור זרוע, בבא מציעא סי' רטו
קעט-קפא	שסט, שסד,	
	תעא	ראו לעיל, ליד הערה 57
קפב	רסז	ספר הדינים של ר' פרץ; ראו לעיל, ליד הערה 57
קפג-קפה	תקמה,	
	שצב, מט	ראו לעיל, ליד הערה 57
קפו	תקצז	אור זרוע, ח"ב סי' רעה וסי' צו
קפז	קי	
קפח	קנט	אור זרוע, ח"ב סי' רמ
קפט	קנו	אור זרוע, ח"ב סי' רמה ס"ק ו
קצ	קנז	אור זרוע, ח"ב סי' רמו
קצא	קנח	אור זרוע, ח"ב סי' רמז
קצב	קסא	אור זרוע, ח"ב סי' רמט
קצג	קס	אור זרוע, ח"ב סי' רנ
קצד	קנה	אור זרוע, ח"ב סי' רנה
קצה	קצט	אור זרוע, ח"א סי' תסה
קצו	ר	
קצז	ריב	אור זרוע, ח"א סי' תסז
קצח	רד	אור זרוע, ח"א סי' תע
קצט	רטו	אור זרוע, ח"א סוף סי' תסט
ר	קצג	אור זרוע, ח"א סי' תעב
רא-רג	קצד-קצו	אור זרוע, ח"א סי' תעו
רד	קצז	אור זרוע, ח"א סי' תעד
רה	קצא	אור זרוע, ח"א סי' תנג
רו	קצ	אור זרוע, ח"א סי' תסב
רז	קמד	אור זרוע, ח"ב סי' שלב
רח	קמה	אור זרוע, ח"ב סי' שמב-שמג
רט	קמו	אור זרוע, ח"ב סי' שמג ס"ק א
רי	קמז	אור זרוע, ח"ב סי' שמג ס"ק ח

כת"י	דפוס	מקבילות
ריא	קמח	אור זרוע, ח"ב סי' שמז
ריב	קמט	אור זרוע, ח"ב סי' שנה
ריג	קיז	אור זרוע, ח"ב סי' שנח
ריד	קכ	אור זרוע, ח"ב סי' שסד
רטו	קכד	אור זרוע, חסר לפנינו; ראו לעיל, ליד הערה 35
ריו-ריח	צז, קכז,	
	קנא	אור זרוע, ח"ב סי' נג
ריט	קיח	אור זרוע, ח"ב סי' ס
רכ	קמג	אור זרוע ח"ב סי' נט
רכא	קיט	אור זרוע, ח"ב סי' ס
רכב	קטו	אור זרוע, ח"ב סי' סא ד"ה והלש
רכג	קכא	אור זרוע, ח"ב סי' סב
רכד	קנ	אור זרוע, ח"ב סי' סג ס"ק ב
רכה	קיב	אור זרוע, ח"ב סי' סג ס"ק ג
רכו	קכג	אור זרוע, ח"ב סי' סג ס"ק ה
רכז	צג	אור זרוע, ח"ב סי' פד ס"ק ד
רכח	צד	אור זרוע, ח"ב סי' פד ס"ק יז
רכט-רלא	צח-ק	אור זרוע ח"ב סי' פד ס"ק כה
רלב	קלז	אור זרוע, ח"ב סי' צה
רלג	תקצה	אור זרוע, ח"ב סי' צו
רלד	תקצד	אור זרוע, ח"ב סי' צז. וראו לעיל, הערה 8
רלה	תרא	אור זרוע ח"ב סי' צז ס"ק ב
רלו	תר	אור זרוע, ח"ב סי' קג
רלז	תקצ	אור זרוע ח"ב סי' קז ס"ק ב-ג
רלח	תקצא	אור זרוע, ח"ב סי' קז ס"ק ד
רלט	תקצב	אור זרוע, ח"ב סי' קז ס"ק ה
רמ	תקצג	אור זרוע, ח"ב סי' קז ס"ק ו, י, יב
רמא	קד	אור זרוע, ח"ב סי' קח ס"ק ג
רמב	קפג	אור זרוע, ח"ב סי' קט
רמג	תקפט	אור זרוע, שם

כת"י	דפוס	מקבילות
רמד	תקצו	אור זרוע, ח"ב סי' קז ס"ק ח וסי' קט
רמה	קה	אור זרוע, ח"ב סי' קח ס"ק א
רמו	קלח	אור זרוע, ח"ב סי' קי
רמז	קלט	אור זרוע, ח"ב סי' קיא
רמח	קמ	אור זרוע, ח"ב סי' קכא
רמט	קמא	אור זרוע, ח"ב סי' קמח
רנ	קלד	אור זרוע, ח"ב סי' קמא
רנא-רנג	קז-קט	אור זרוע, ח"ב סי' קסח
רנד	קלה	אור זרוע, ח"ב סי' קע
רנה	קנג	אור זרוע, ח"ב סי' רסה
רנו	קסו	אור זרוע, ח"ב סי' רפ
רנז	קסז	אור זרוע, ח"ב סי' רפא
רנח	קסח	אור זרוע, ח"ב סי' רפט
רנט	רלג	אור זרוע, ח"ב סי' רצט
רס	רלד	ספר המנהל, ראו לעיל, הערה 62
רסא-רסב	ריג, עב	ראו לעיל, הערה 60
רסג	רב	אור זרוע, ח"א סי' תה
רסד	רה	אור זרוע, ח"א סי' תמב
רסה	סח	אור זרוע, ח"א סי' תמח
רסו	קלו	אור זרוע, ח"ב סי' שכח
רסז	קנד	אור זרוע, ח"ב סי' שכד
רסח	מח	אור זרוע, ח"ב סוף סי' שפג
רסט	קעב	אור זרוע, ח"ב סי' תד
רע	קעד	אור זרוע, שם
רעא	קעה	
רעב	קעג	אור זרוע, ח"ב סי' תד
רעג-רעד	קעט, קעח	אור זרוע, ח"ב סי' תז
רעה	קפ	אור זרוע, ח"ב סי' תו
רעו-רעז	קעז, קפא	אור זרוע, ח"ב סי' תז
רעח	קפה	אור זרוע, ח"ב סי' תיד

כת"י	דפוס	מקבילות
רעט-רפ	קפו, קפח	אור זרוע, ח"ב סי' תטו
רפא	קפז	אור זרוע, ח"ב סי' תטז
רפב-רפג	תקעט, קנב	אור זרוע, חסר לפנינו; ראו לעיל, ליד הערה 35
רפד	רכד	אור זרוע, עבודה זרה סי' קלו-קלז
רפה	רג	
רפו-רפח	רכט, ז, רל	אור זרוע, ח"א סי' רכה
רפט	סו	אור זרוע, ח"א סי' טו
רצ	יז	אור זרוע, ח"א סי' צד
רצא-רצג	יח, כט-ל	אור זרוע, ח"א סי' צה
רצד	טו	אור זרוע, ח"א סי' קח
רצה	סז	אור זרוע, ח"א סי' קיב
רצו	כב	אור זרוע, ח"א סי' קל
רצז	עג	אור זרוע, ח"א סי' קמב
רצח	עד	אור זרוע, ח"א סי' קמד
רצט	פ	אור זרוע, ח"א סי' קנ
ש	פא	אור זרוע, ח"א סי' קנו
שא	עו	אור זרוע, ח"א סי' קנז
שב	פב	אור זרוע, ח"א סי' רח
שג-שה	קו, צה, קג	אור זרוע, ח"ב סי' ב
שו	לט	אור זרוע, ח"ב סי' תיב
שז	פז	אור זרוע, ח"ב סי' יג
שח	פח	אור זרוע, ח"ב סי' טז
שט	קפט	הפרדס, עמ' רנה
שי	קפד	
שיא-שיב	ריח-ריט	הפרדס, עמ' נו
שיג	רכ	הפרדס, עמ' נט
שיד	רכא	
שטו	רמה	
שטז	רמט	הלכות הרי"ף, כתובות מח ע"א
שיז	רצה	הלכות הרי"ף, כתובות מח ע"ב

כת"י	דפוס	מקבילות
שיח	תק	הלכות הרי"ף, כתובות מט ע"א-ע"ב
שיט	תצו	הלכות הרי"ף, כתובות נא ע"ב
שכ	תלב	הלכות הרי"ף, כתובות נג ע"ב
שכא	תקלט	הלכות הרי"ף, כתובות נו ע"א-ע"ב
שכב-שכג	תט-תי	תשובת ראב"י אב"ד, תשובות חכמי פרוכניציא, חו"מ סי' כד
שכד	תנו	תשובת ראב"י אב"ד, תשובות חכמי פרוכניציא, חו"מ סי' ה
שכה	רצד	תשובת ראב"י אב"ד, תשובות חכמי פרוכניציא, חו"מ סי' כה
שכו	שכ	תשובת ראב"י אב"ד, ספרן של ראשונים, סי' ב
שכז-שכט	תצט,	
של	תקלח, רצח	תשובת ראב"י אב"ד, ספרן של ראשונים, סי' ה
שלא	רפח	שו"ת הרי"ף, מהדורת בידנוביץ, סי' קלב
שלב	תח	
שלג	רז	
שלד	רמז	חידושי ר"י מיגאש, שבועות מה ע"ב ד"ה איתמר
שלה	רצב	תשובת ראב"י אב"ד, ספרן של ראשונים, סי' יג
שלו	שמד	תשובת ראב"י אב"ד, ספרן של ראשונים, סי' יד
שלז	רפו	תשובת ראב"י אב"ד, ספרן של ראשונים, סי' י וסי' כח
	רפד	תשובת ראב"י אב"ד, ספרן של ראשונים, סי' יא + שו"ת הרי"ף, סי' קכח
שלח	תצח	שו"ת הרי"ף, סי' ב
שלט	רפג	שו"ת הרי"ף, סי' פב
שמ	תעב	שו"ת הרי"ף, סי' ק
שמא	תיט	שו"ת הרי"ף, סי' ד/נז
שמב	תפב	שו"ת הרי"ף, סי' ו
שמג	תיב	שו"ת הרי"ף, סי' קד
שמד	תכט	אור זרוע, סנהדרין סי' עב-עג
שמה	שפו	שו"ת הרי"ף, סי' קט
שמו	של	שו"ת הרי"ף, סי' קיג

כת"י	דפוס	מקבילות
שמז	תקכב	תשובת רי"ף
שמח	מג	תשובת רי"ף
שמט	רמב	שו"ת הרי"ף, סי' קיט
שנ	רלה	שו"ת הרי"ף, סי' רצג
שנא	תקכז	שו"ת הרי"ף, סי' ח
שנב	תקנב	שו"ת הרי"ף, סי' נט
שנג	רעד	שו"ת הרי"ף, סי' סא
שנד	שע	שו"ת הרי"ף, סי' קכה
שנה	תכא	שו"ת הרי"ף, סי' קכז
שנו	תקכח	שו"ת הרי"ף, סי' י
שנז	תקלא	קיצור סמ"ג, עמ' 101-102
שנח	שפח	שו"ת הרי"ף, סי' קלט
שנט	שכא	שו"ת הרי"ף, סי' קלח
שס	תצג	שו"ת הרי"ף, סי' יב
שסא	רנג	שו"ת הרי"ף, סי' קמה
שסב	תכח	שו"ת הרי"ף, סי' קמז
שסג	רנא	שו"ת הרי"ף, סי' סו
שסד	תמח	שו"ת הרי"ף, סי' קנ
שסה	שב	
שסו	שג	שו"ת הרי"ף, סי' קנד
שסז	שד	שו"ת הרי"ף, סי' קנה
שסח	עז	שו"ת הרי"ף, סי' רצה
שסט	תקפו	שו"ת הרי"ף, סי' רצז
שע	שלה	שו"ת הרי"ף, סי' יד
שעא	תצז	שו"ת הרי"ף, סי' סז
שעב	שלח	שו"ת הרי"ף, סי' ס
שעג	רלז	שו"ת הרי"ף, סי' נד
שעד	שעא	שו"ת הרי"ף, סי' עד
שעה	תנ	שו"ת הרי"ף, סי' קסז
שעו	תקפא	שו"ת הרי"ף, סי' רצח

כת"י	דפוס	מקבילות
שעז	תמה	שו"ת הרי"ף, סי' קסט
שעח	תקב	שו"ת הרי"ף, סי' קע
שעט	שעד	שו"ת הרי"ף, סי' קעב
שפ	צ	שו"ת הרי"ף, סי' רצט
שפא	רסה	שו"ת הרי"ף, סי' עח
שפב	רפט	שו"ת הרי"ף, סי' קפד
שפג	תצד	שו"ת הרי"ף, סי' קפה
שפד	רסח	שו"ת הרי"ף, סי' פ
שפה	תנב	שו"ת הרי"ף, סי' קפו
שפו	רמד	שו"ת הרי"ף, מהדורת בידנוביץ, סי' קו
שפז	שיח	שו"ת הרי"ף, סי' קצא
שפח	שט	שו"ת הרי"ף, סי' קצד
שפט	שי	שו"ת הרי"ף, סי' קצה
שצ	רסט	שו"ת הרי"ף, סי' פא-פב
שצא	רפב	שו"ת הרי"ף, סי' פג
שצב	רע	שו"ת הרי"ף, סי' פה
שצג	תלד	תשובת רי"ף
שצד	תלג	שו"ת הרי"ף, סי' רה
שצה	תקכט	תשובת רי"ף
שצו	מד	יראים הקצור, סי' ט (=יראים השלם, סי' שסו)
שצז	כו	יראים הקצור, סי' יב (=יראים השלם, סי' שצב). וראו לעיל, הערה 54
שצח	לז	יראים הקצור, סי' טו (=יראים השלם, סי' רסט)
שצט	מב	יראים הקצור, סי' טז (=יראים השלם, סי' שצט)
ת-תב	ב, ג, א	יראים הקצור, סי' יז (=יראים השלם, סי' תא)
תג-תד	תקצח-תקצט	יראים הקצור, סי' יט (=יראים השלם, סי' תב)
תה	פה	יראים הקצור, סי' כג (=יראים השלם, סי' תלד)
תו	תקנז	יראים הקצור, סי' מו (=יראים השלם, סי' קצז-קצח)
תז	שמא	יראים הקצור, סי' מז (=יראים השלם, סי' קנו). וראו לעיל, הערה 54

כת"י	דפוס	מקבילות
תח	תקעב	יראים הקצר, סי' נה (=יראים השלם, סי' רמח)
תט	תסח	יראים הקצר, סי' נט (=יראים השלם, סי' קעז)
תי	רלא	יראים הקצר, סי' סא (=יראים השלם, סי' שלג)
תיא ⁹⁷	רכה	יראים הקצר, סי' סט-ע (=יראים השלם, סי' קא-קב)
תיב	תמ	הלכות הרי"ף, גיטין כב ע"ב; שם כו ע"א
תיג	רכו	
תיד	רכז	יראים הקצר, סי' עח (=יראים השלם, סי' רע)
תטו	תקסג	יראים הקצר, סי' פב (=יראים השלם, סי' רלט)
תיו	תקסד	יראים הקצר, סי' פח (=יראים השלם, סי' שיג)
תיז	תקסה	יראים הקצר, סי' פט (=יראים השלם, סי' שלד-שלה)
תיח	תקסו	יראים הקצר, סי' צא (=יראים השלם, סי' שלד-שלה)
תיט	תקפה	יראים הקצר, סי' צו (=יראים השלם, סי' שפה-שפו)
תכ-תכו	קיד, קיא, קטז, קיג, קכח-קכט,	
	צו	יראים הקצר, סי' קב (=יראים השלם, סי' רעד)
תכז	שיא	סימני אור זרוע, בבא קמא סי' כח, ל, לב
תכח	שיב	סימני אור זרוע, בבא קמא סי' לג
תכט	שעג	סימני אור זרוע, בבא קמא סי' עג
תל	תסט	סימני אור זרוע, בבא קמא סי' צב
תלא	רעה	סימני אור זרוע, בבא קמא סי' קלט, קמב, קמז, קמח
תלב	תקיג	סימני אור זרוע, בבא קמא סי' קמט
תלג	תסג	סימני אור זרוע, בבא קמא סי' רעז
תלד	תנח	סימני אור זרוע, בבא קמא סי' שי
תלה	תנג	סימני אור זרוע, בבא קמא סי' שמ
תלו	רסג	סימני אור זרוע, בבא מציעא סי' יד
תלז	תמא	סימני אור זרוע, בבא מציעא סי' צ
תלח	תנט	סימני אור זרוע, בבא קמא סי' שח-שט
תלט	תעג	סימני אור זרוע, בבא קמא סי' תיב

97 על סי' תיא-תטו ראו לעיל, הערה 6.

כת"י	דפוס	מקבילות
תמ	שסב	סימני אור זרוע, בבא קמא סי' תיח
תמא	רפה	סימני אור זרוע, בבא קמא סי' תיט
תמב	תכב	סימני אור זרוע, בבא מציעא סי' כד
תמג	תקלו	סימני אור זרוע, בבא מציעא סי' כו
תמד	שפט	סימני אור זרוע, בבא מציעא סי' מב
תמה	שסה	סימני אור זרוע, בבא מציעא סי' קיד
תמו	תכג	סימני אור זרוע, בבא מציעא סי' קסט
תמז	תקמד	סימני אור זרוע, בבא מציעא סי' קפג
תמח	שמב	סימני אור זרוע, בבא בתרא סי' שפד
תמט	תקסט	סימני אור זרוע, בבא בתרא סי' רמא
תנ	תיא	סימני אור זרוע, בבא בתרא סי' שנט
תנא	תקלב	סימני אור זרוע, בבא בתרא סי' תמא
תנב	תקיב	סימני אור זרוע, בבא בתרא סי' תנט
תנג	תקלד	סימני אור זרוע, בבא בתרא סי' תסא
תנד	רמח	סימני אור זרוע, בבא בתרא סי' קלא
תנה	תקנו	סימני אור זרוע, בבא בתרא סי' תפד
תנו	תיג	סימני אור זרוע, סנהדרין סי' יג
תנז	תנא	סימני אור זרוע, סנהדרין סי' כב, כד, כג
תנח	תנה	סימני אור זרוע, סנהדרין סי' לו
תנט	שצט	סימני אור זרוע, סנהדרין סי' סז
תס	תקכג	סימני אור זרוע, בבא בתרא סי' תעו
תסא-תסב	רכב-רכג	סימני אור זרוע, עבודה זרה סי' קלא-קלב
תסג	תכה	סימני אור זרוע, בבא בתרא סי' תקל
תסד	שפז	סימני אור זרוע, בבא בתרא סי' תקלה
תסה	שצ	סימני אור זרוע, בבא בתרא סי' תקטז
תסו	תמז	סימני אור זרוע, בבא בתרא סי' תק
תסז	תקו	סימני אור זרוע, בבא בתרא סי' תעג
תסח	שצג	סימני אור זרוע, בבא בתרא סי' רלו
תסט	שנז	סימני אור זרוע, בבא בתרא סי' קצג
תע	תכז	סימני אור זרוע, בבא בתרא סי' רו

כת"י	דפוס	מקבילות
תעא-תעט	קלג, קב,	
	קסג, פט,	
	קלב, צא,	
	קכו, קכה,	
	קלא	יראים הקצר, סי' קב (=יראים השלם, סי' רעד)
תפ	קא	יראים הקצר, סי' קיג (=יראים השלם, סי' שד)
תפא	רט	יראים הקצר, סי' קלט (=יראים השלם, סי' תלח)
תפב	קצח	יראים הקצר, סי' קמו (=יראים השלם, סי' מח). וראו לעיל, הערה 8
תפג	רו	יראים הקצר, סי' קמז (=יראים השלם, סי' נו)
תפד	רי	יראים הקצר, סי' קמט (=יראים השלם, סי' סג)
תפה	חסר	יראים הקצר, סי' קצב (=יראים השלם, סי' כו). וראו לעיל, הערה 10
תפו-תפח	תקפב-תקפד	יראים, שם
תפט	רטז	יראים הקצר, סי' רנה (=יראים השלם, סי' קכד). וראו לעיל, ליד הערה 11
תצ	תקס	יראים הקצר, סי' רסג (=יראים השלם, סי' קכו)
תצא	תקעג	יראים הקצר, סי' שג (=יראים השלם, סי' שט)
תצב	תקעא	יראים הקצר, סי' שיז (=יראים השלם, סי' שצג)
תצג	תקעח	סימני אור זרוע, שבועות סי' א-ב, ח-ט
תצד	קעו	יראים הקצר, סי' שיט (=יראים השלם, סי' פ)
תצה	סט	קיצור סמ"ג, עמ' 32. וראו לעיל, סעיף [ט]
תצו	ט	
תצז	כא	קיצור סמ"ג, עמ' 42
תצח	כז	קיצור סמ"ג, עמ' 43
תצט	קסה	קיצור סמ"ג, עמ' 44. וראו לעיל, ליד הערה 51
תק	מז	קיצור סמ"ג, עמ' 50
תקא	לח	קיצור סמ"ג, עמ' 51
תקב	כח	קיצור סמ"ג, עמ' 51-52
תקג	ד	קיצור סמ"ג, עמ' 52-53
תקד	לג	סמ"ק, מצוה קט. וראו לעיל, הערה 50

כת"י	דפוס	מקבילות
תקה	פג	קיצור סמ"ג, עמ' 57-60
תקו	פד	קיצור סמ"ג, עמ' 61-62
תקז	עט	קיצור סמ"ג, עמ' 64
תקח	פו	קיצור סמ"ג, עמ' 65
תקט	קסט	קיצור סמ"ג, עמ' 76
תקי	תקסב	קיצור סמ"ג, עמ' 97
תקיא	תנד	קיצור סמ"ג, עמ' 96
תקיב	ריד	קיצור סמ"ג, עמ' 93-94
תקיג	רא	קיצור סמ"ג, עמ' 91
תקיד	רלח	קיצור סמ"ג, עמ' 90, 88
תקטו	רמ	קיצור סמ"ג, עמ' 88-89
תקיו	תקלג	קיצור סמ"ג, עמ' 79
תקיז	שצה	קיצור סמ"ג, עמ' 100
תקיח	רעב	קיצור סמ"ג, עמ' 103. וראו לעיל, ליד הערה 52
תקיט	תכו	קיצור סמ"ג, עמ' 116
תקכ	תכד	קיצור סמ"ג, עמ' 116
תקכא	תטו	קיצור סמ"ג, עמ' 119
תקכב	שעז	קיצור סמ"ג, עמ' 119
תקכג	רכח	קיצור סמ"ג, עמ' 127
תקכד	רח	קיצור סמ"ג, עמ' 153
תקכה	קל	קיצור סמ"ג, עמ' 156
תקכו	צב	קיצור סמ"ג, עמ' 163
תקכז	קכב	קיצור סמ"ג, עמ' 163
תקכח	קסד	קיצור סמ"ג, עמ' 172
תקכט	קמב	קיצור סמ"ג, עמ' 173
תקל	תסב	חידושי הרשב"א, כתובות מא ע"ב ד"ה והשתא וד"ה ומה שכתב
תקלא	תצב	
תקלב	תס	חידושי הרשב"א, בבא קמא ב ע"ב ד"ה אבל במחוברת
תקלג	תסו	חידושי הרשב"א, בבא קמא ב ע"ב ד"ה ופריק

כת"י	דפוס	מקבילות
תקלד	תסז	חידושי הרשב"א, בבא קמא כז ע"ב ד"ה ושמואל
תקלה	נא	חידושי הרשב"א, בבא קמא ט ע"ב ד"ה מהא
תקלו	שעב	חידושי הרשב"א, בבא קמא י ע"ב ד"ה ואמר
תקלז	שפג	חידושי הרשב"א, בבא קמא יא ע"ב ד"ה מה שעל וד"ה פעמים
תקלח	שפה	חידושי הרשב"א, בבא קמא יד ע"ב ד"ה דבר
תקלט-		
תקמא	מו, תקפז,	
	קעא	ספר המנהל, ראו לעיל, הערה 62
תקמב	תקעד	סימני אור זרוע, הלכות שמחות סי' פט, עמ' קח
תקמג	תקעה	סימני אור זרוע, הלכות שמחות סי' עו, עמ' קז; שם סי' ו, עמ' צט
תקמד	תקעו	סימני אור זרוע, הלכות שמחות סי' ח, עמ' צט
תקמה	רנ	חידושי הרשב"א, נדרים ב ע"א ד"ה שבועות
תקמו	תעח	חידושי הרשב"א, נדרים ב ע"ב ד"ה אידי; שם ד ע"ב אי הכי
תקמז-		
תקמח	תעט-תפ	סמ"ק, מצוה פא
תקמט	רמג	שו"ת הרי"ף, סי' כח
תקנ	רמו	שו"ת הרי"ף, סי' כט
תקנא	תד	שו"ת הרי"ף, סי' ע
תקנב	שמח	שו"ת הרי"ף, סי' עא
תקנג	שטז	שו"ת הרי"ף, סי' עב
תקנד	תקפ	האשכול, ח"א עמ' 4-3, 7
תקנה	יג	האשכול, ח"א עמ' 35
תקנו	לו	
תקנז	מה	האשכול, ח"א עמ' 155
תקנח	עא	האשכול, ח"א עמ' 169
תקנט	תקכו	שו"ת הרי"ף, סי' פו
תקס	שנח	שו"ת הרי"ף, סי' צא

כת"י	דפוס	מקבילות
תקסא	תיח	שו"ת הרי"ף, סי' צה
תקסב	שעה	שו"ת הרי"ף, סי' קיב
תקסג	תצא	סימני אור זרוע, בבא קמא סי' רלד-רלה
תקסד	תקמח	שו"ת הרי"ף, סי' קנז
תקסה	שצא	שו"ת הרי"ף, סי' קנח
תקסו	תקפח	סמ"ק, מצוה פט
תקסז	שעו	שו"ת הרי"ף, סי' קעא
תקסח	תקעז	שו"ת הרי"ף, סי' רכד
תקסט	תמט	שו"ת הרי"ף, סי' רכה
תקע	תקטו	שו"ת הרי"ף, סי' רלד
תקעא	תקה	שו"ת הרי"ף, סי' רלה
תקעב	תמו	שו"ת הרי"ף, סי' רלט
תקעג	שיד	שו"ת הרי"ף, סי' רמג-רמד
תקעד	רלב	
תקעה	רלו	
תקעו	תקמט	סימני אור זרוע, בבא קמא סי' רנב, רנא, רנג
תקעז	תסא	סימני אור זרוע, בבא קמא סי' רנו, רסד, רסג
תקעח	ריז	
תקעט	ריא	חידושי הרשב"א, חולין סד ע"ב ד"ה נמצא
תקפ	עח	
תקפא	ו	
תקפב	ה	
תקפג	לד	
תקפד	עה	
תקפה	קסב	
תקפו	יט	
תקפז	קפב	
תקפח	י	
תקפט	ח	
תקצ	יא	

מקבילות

כת"י	דפוס
תקצא	כ
תקצב	לא
תקצג	יב
תקצד	כה
תקצה	כג
תקצו	כד
תקצז	יד
תקצח	טז
תקצט	לב
תרל	ה

נספח ד: סדר הסימנים בדפוס

דפוס	כת"י	דפוס	כת"י	דפוס	כת"י
א	תב	יט	תקפו	לז	שצח
ב-ג	ת-תא	כ	תקצא	לח	תקא
ד	תקג	כא	תצז	לט	שו
ה	תקפב	כב	רצו	מ-מא	קו-קז
ו	תקפא	כג-כד	תקצה-תקצו	מב	שצט
ז	רפז	כה	תקצד	מג	שמח
ח	תקפט	כו	שצז	מד	שצו
ט	תצו	כז	תצח	מה	תקנז
י	תקפח	כח	תקב	מו	תקלט
יא	תקצ	כט-ל	רצב-רצג	מז	תק
יב	תקצג	לא	תקצב	מח	רסח
יג	תקנה	לב	תקצט	מט	קפה
יד	תקצז	לג	תקד	נ	יז
טו	רצד	לד	תקפג	נא	תקלה
טז	תקצח	לה	תר	נב	יג
יז-יח	רצ-רצא	לו	תקנו	נג	טו

דפוס	כת"י	דפוס	כת"י	דפוס	כת"י
נד	עב	קא	תפ	קלד	רנ
נה-סה	קסד-קעד	קב	תעב	קלה	רנד
סו	רפט	קג	שה	קלו	רסו
סז	רצה	קד	רמא	קלז	רלב
סח	רסה	קה	רמה	קלח-קמא	רמו-רמט
סט	תצה	קו	שג	קמב	תקכט
ע	טז	קז-קט	רנא-רנג	קמג	רכ
עא	תקנח	קי	קפז	קמד-קמט	רז-ריב
עב	רסב	קיא	תכא	קנ	רכד
עג-עד	רצז-רצח	קיב	רכה	קנא	ריח
עה	תקפד	קיג	תכג	קנב	רפג
עו	שא	קיד	תכ	קנג	רנה
עז	שסח	קטו	רכב	קנד	רסז
עח	תקפ	קטז	תכב	קנה	קצד
עט	תקז	קיז	ריג	קנו-קנח	קפט-קצא
פ-פא	רצט-ש	קיח	ריט	קנט	קפח
פב	שב	קיט	רכא	קס	קצג
פג-פד	תקה-תקו	קכ	ריד	קסא	קצב
פה	תה	קכא	רכג	קסב	תקפה
פו	תקח	קכב	תקכז	קסג	תעג
פז-פח	שז-שח	קכג	רכו	קסד	תקכח
פט	תעד	קכד	רטו	קסה	תצט
צ	שפ	קכה	תעח	קסו-קסח	רנו-רנח
צא	תעו	קכו	תעז	קסט	תקט
צב	תקכו	קכז	ריז	קע	קח
צג-צד	רכז-רכח	קכח-קכט	תכד-תכה	קעא	תקמא
צה	שד	קל	תקכה	קעב	רסט
צו	תכו	קלא	תעט	קעג	רעב
צז	רטז	קלב	תעה	קעד-קעה	רע-רעא
צח-ק	רכט-רלא	קלג	תעא	קעו	תצד

דפוס	כת"י	דפוס	כת"י	דפוס	כת"י
קעז	רעז	ריג	רסא	רמט	שטז
קעח	רעד	ריד	תקיב	רנ	תקמה
קעט	רעג	רטו	קצט	רנא	שסג
קפ	רעה	רטז	תפט	רנב	קכג
קפא	רעז	ריז	תקעח	רנג	שסא
קפב	תקפז	ריח-רכא	שיא-שיד	רנד	סח
קפג	רמב	רכב-רכג	תסא-תסב	רנה-רנו	קכ-קכא
קפד	שי	רכד	רפד	רנז	א
קפה-קפו	רעח-רעט	רכה	תיא	רנח	קכב
קפז	רפא	רכו-רכז	תיג-תיד	רנט	כה
קפח	רפ	רכח	תקכג	רס	קכד
קפט	שט	רכט	רפו	רסא	ב
קצ	רו	רל	רפח	רסב	קכה
קצא	רה	רלא	תי	רסג	תלו
קצב	יא	רלב	תקעד	רסד	קעו
קצג-קצז	ר-רד	רלג-רלד	רנט-רס	רסה	שפא
קצח	תפב	רלה	שנ	רסו	קכז
קצט-ר	קצה-קצו	רלו	תקעה	רסז	קפב
רא	תקיג	רלז	שעג	רסח	שפד
רב	רסג	רלח	תקיד	רסט	שצ
רג	רפה	רלט	כו	רע	שצב
רד	קצח	רמ	תקטו	רעא	קלב
רה	רסד	רמא	יד	רעב	תקיח
רו	תפג	רמב	שמט	רעג	קלג
רז	שלב	רמג	תקמט	רעד	שנג
רח	תקכד	רמד	שפו	רעה	תלא
רט	תפא	רמה	שטו	רעז	קלז
רי	תפד	רמו	תקנ	רעז	כג
ריא	תקעט	רמז	שלג	רעח	פט
ריב	קצז	רמח	תנד	רעט	נ

דפוס	כת"י	דפוס	כת"י	דפוס	כת"י
רפ	צח	שטו	קלט	שמט	צב
רפא	סו	שטז	תקנג	שנ	נח
רפב	שצא	שיז	קמ	שנא	קעז
רפג	שלט	שיח	שפז	שנב	קא
רפד	שלז	שיט=שעח	קמט	שנג	נט
רפה	תמא	שכ	שכו	שנד	צט
רפו	שלו	שכא	שנט	שנה	פח
רפז	קכח	שכב	עח	שנו	לא
רפח	של	שכג	צג	שנז	תסט
רפט	שפב	שכד	יח	שנח	תקס
רצ	קכו	שכה	לב	שנט-שסא	קמו-קמח
רצא	נג	שכו	צד	שסב	תמ
רצב	שלד	שכז-שכט	לד-לו	שסג	קסג
רצג	קה	של	שמו	שסד	קפ
רצד	שכה	שלא-שלד	לז-מ	שסה	תמה
רצה	שיז	שלה	שע	שסו	לג
רצו	נד	שלו	כד	שסז	פד
רצז	קטו	שלז	ו	שסח	קכט
רצח	שכט	שלח	שעב	שסט	קעט
רצט	קיא	שלט	כא	שע	שנד
ש	מה	שמ	יב	שעא	שעד
שא	צו	שמא	תז	שעב	תקלו
שב-שד	שסה-שסז	שמב	תמח	שעג	תכט
שה	ס	שמג	נז	שעד	שעט
שו-שח	קז-קיט	שמד	שלה	שעה	תקסב
שט-שי	שפח-שפט	שמה	סא	שעו	תקסז
שיא-שיב	תכז-תכח	שמו	קעח	שעז	תקכב
שיג	קמא	שמז	קנג	שעח ⁹⁸	
שיד	תקעג	שמח	תקנב	שיט	קמט

דפוס	כת"י	דפוס	כת"י	דפוס	כת"י
שעט	קנ	תיב	שמג	תמד	מח
שפ	פז	תיג	תנו	תמה	שעז
שפא-שפב	קנא-קנב	תיד	קטז	תמו	תקעב
שפג	תקלז	תטו	תקכא	תמז	תסו
שפד	קנז	תטז	מז	תמח	שסד
שפה	תקלח	תיז	כ	תמט	תקסט
שפו	שמה	תיח	תקסא	תנ	שעה
שפז	תסד	תיט	שמא	תנא	תנז
שפח	שנח	תכ	ל	תנב	שפה
שפט	תמד	תכא	שנה	תנג	תלה
שצ	תסה	תכב	תמב	תנד	תקיא
שצא	תקסה	תכג	תמו	תנה	תנח
שצב	קפד	תכד	תקכ	תנו	שכד
שצג	תסח	תכה	תסג	תנז	קעה
שצד	קנו	תכו	תקיט	תנח	תלד
שצה	תקיז	תכז	תע	תנט	תלח
שצו	קמב	תכח	שסב	תס	תקלב
שצז-שצח	קנד-קנה	תכט	שמד	תסא	תקעז
שצט	תנט	תל	כח	תסב	תקל
ת	קיד	תלא	מו	תסג	תלג
תא	מט	תלב	שכ	תסד	סה
תב	קט	תלג	שצד	תסה	פב
תג	נא	תלד	שצג	תסו-תסז	תקלג-תקלד
תד	תקנא	תלה	נה	תסח	תט
תה	קמה	תלו	קג	תסט	תל
תו	עה	תלז-תלח	מא-מב	תע	פג
תז	קלו	תלט	סז	תעא	קפא
תח	שלא	תמ	תיב	תעב	שמ
תט-תי	שכב-שכג	תמא	תלז	תעג	תלט
תיא	תנ	תמב-תמג	מג-מד	תעד	קלד

דפוס	כת"י	דפוס	כת"י	דפוס	כת"י
תעה	קמד	תקז	פא	תקלז	ה
תעו	קס	תקח	פ	תקלח	שכח
תעז	קל	תקט	כב	תקלט	שכא
תעח-תפ	תקמו-תקמח	תקי	נו	תקמ	קסא
תפא	קלא	תקיא	סג	תקמא	קנט
תפב	שמב	תקיב	תנב	תקמב	קנח
תפג	קסב	תקיג	תלב	תקמג	כט
תפד	צא	תקיד	צה	תקמד	תמז
תפה	ג	תקטו	תקע	תקמה	קפג
תפו	סב	תקטז	פו	תקמו	קלח
תפז	סד	תקיז	צז	תקמז	ק
תפח	עט	תקיח	עג	תקמח	תקסד
תפט	צ	תקיט	ד	תקמט	תקעו
תצ	קד	תקכ	כז	תקנ	סט
תצא	תקסג	תקכא	ט	תקנא	נב
תצב	תקלא	תקכב	שמז	תקנב	שנב
תצג	שס	תקכג	תס	תקנג	ז
תצד	שפג	תקכד	עא	תקנד	יט
תצה	קיב	תקכה	ח	תקנה	עו
תצו	שיט	תקכו	תקנט	תקנו	תנה
תצז	שעא	תקכז	שנא	תקנז	תו
תצח	שלח	תקכח	שנו	תקנח	קיג
תצט	שכז	תקכט	שצה	תקנט	ע
תק	שיח	תקל	קלה	תקס	תצ
תקא	עד	תקלא	שנו	תקסא	עז
תקב	שעח	תקלב	תנא	תקסב	תקי
תקג	י	תקלג	תקטז	תקסג-	
תקד	קב	תקלד	תנג	תקסו	תטו-תיח
תקה	תקעא	תקלה	קי	תקסז	קמג
תקו	תסז	תקלו	תמג	תקסח	פה

דפוס	כת"י	דפוס	כת"י	דפוס	כת"י
תקסט	תמט	תקפ	תקנד	תקצ-	
תקע ⁹⁹		תקפא	שעו	תקצג	רלז-רמ
תקעא	תצב	תקפב-		תקצד	רלד
תקעב	תח	תקפד	תפו-תפח	תקצה	רלג
תקעג	תצא	תקפה	תיט	תקצו	רמד
תקעד-		תקפו	שסט	תקצז	קפו
תקעז	תקמב-תקמד	תקפז	תקמ	תקצה-	
תקעז	תקסח	תקפח	תקסו	תקצט	תג-תד
תקעז	תצג	תקפט	רמג	תרא	רלז
תקעז	רפב				רלה

רשימת המהדורות של הספרים העיקריים הנזכרים המאמר

אור זרוע = ר' יצחק בן משה מווינא, אור זרוע א-ב, זיטאמיר תרכ"ב; ג-ד, ירושלים תרמ"ז-תר"נ.

חידושי הרשב"א = חידושי הרשב"א, מסכת כתובות, מהדורת מ' הרשלר וחב"צ הרשלר, ירושלים תשל"ג; מסכת נדרים, מהדורת י"ח סלומון, ירושלים תשנ"א; מסכת בבא קמא, מהדורת א' ליכטנשטיין, ירושלים תשמ"ז; מסכת חולין, מהדורת י"ד אילן, ירושלים תשמ"ו.

יראים הקצר = ספר יראים, ונציה שכ"ו.

יראים השלם = ספר יראים השלם, מהדורת א"א שיף, וילנה תרנ"ב-תרס"ב.

סימני אור זרוע = פסקי אור זרוע לרבינו חיים ב"ר יצחק מווינא, מהדורת מ"י בלוי, ניו-יורק תשנ"ז; שיטת הקדמונים על מסכת עבודה זרה ג, מהדורת מ"י בלוי, ניו-יורק תשכ"ט-תשנ"א, עמ' רפא-שיא (למסכת עבודה זרה).

ספרן של ראשונים = ספרן של ראשונים: תשובות ופסקים ומנהגות, מהדורת ש' אסף, ירושלים תרצ"ה.

הפרדס = הפרדס, מהדורת ח"י עהרענרייך, בודפשט תרפ"ד.

קיצור סמ"ג = קיצור ספר מצוות גדול, מהדורת י' הורוביץ, ירושלים תשס"ה.

תשובות חכמי פרובינציא = תשובות חכמי פרובינציא, מהדורת א' סופר, ירושלים תשכ"ז.

תשובות מהר"ם = שאלות ותשובות מהר"ם מרוטנבורג, קרימונה שי"ז;
שאלות תשובות מהר"ם מרוטנבורג, פראג שס"ח; שאלות ותשובות
מהר"ם בר ברוך, מהדורת רנ"נ רבינוביץ, לבוב תר"ך; שערי תשובות
מהר"ם בר' ברוך, מהד' מ"א בלאך, ברלין תרנ"א; תשובות פסקים
ומנהגים, מהד' י"ז כהנא, ירושלים תשי"ז-תשכ"ג; תשובות בעלי
התוספות, מהדורת א"י איגוס, ניו-יורק תשי"ד; קובץ 'סינף', כת"י
ברלין, המוזאון היהודי VII.5.262 (ראו לעיל, ליד הערה 23).

תשובות הרי"ף = שאלות ותשובות רבינו יצחק אלפאסי, ליורנו תקמ"א
(=מהדורת ז"ו לייטר, פיטסבורג תשי"ד); שו"ת הרי"ף, מהדורת ז'
בידנוביץ, בילגוריי תרצ"ה.